

	<p>Списание ЕПОХИ Издание на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“</p> <p>Journal EPOCHI [EPOCHS] Edition of the Department of History of “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo</p>		<p>Том / Volume XXXI (2023). Книжка / Issue 1</p>
---	---	--	---

DOI: 10.54664/XTIM8386

ТЮРКСКАТА -R/-L ТЕОРИЯ – ПРОБЛЕМНИ ЕТИМОЛОГИЗАЦИИ. ЕЗИКЪТ НА „ДУНАВСКИТЕ ПРАБЪЛГАРИ“ – КАВКАЗКИ ПАРАЛЕЛИ

Христо САЛДЖИЕВ*

THE TURKIC –R/-L THEORY: PROBLEMATIC ETYMOLOGIZATIONS. THE LANGUAGE OF “DANUBE PROTO-BULGARIANS”: CAUCASIAN PARALLELS

Hristo SALDZHIEV

Abstract: *The article examines a large number of early Turkic loanwords in Hungarian and Slavic languages, which are often regarded in Turkic studies as borrowed from the language of Danube Bulgars. The main source of our research are the investigations of the Russian linguist Anna Dybo in this field. After a critical analysis of the Hungarian examples, I conclude that there is no certain evidence confirming their Danube Bulgar origin. With respect to the early Turkic loanwords in Slavic languages, I emphasize the circumstance that most of them are present in all South Slavic, in some of the Eastern and Western Slavic languages, and even in the Baltic and German languages. Arguments are provided for the hypothesis that the words in question have been borrowed before the Slavic migrations towards the Balkans – probably in the late proto-Slavic period. In my opinion, the available material, preserved from the language of “Danube Proto-bulgarians” in medieval sources, does not correspond to the phonetic and morphological peculiarities of the Turkic languages, and points to an entirely different language family. On the basis of a linguistic analysis of an essential part of the available Proto-Bulgarian anthroponymical material, the Proto-Bulgarian plural suffixes and other available morphological, phonetic, and lexical elements known from the language of Proto-Bulgarians, I conclude that there are a lot of semantic, phonetic, and morphological similarities between the language of Danube Bulgars and the Lezgian group of the Nakh-Dagestanian language family.*

Keywords: *Turkic loanwords; Hungarian; Slavic languages; Turkic etymologizations; Lezgian languages.*

В предходна статия разгледах редица проблемни страни, свързани с историко-лингвистичните аспекти на тюркската -r/-l теория за произхода на т.нар. „прабългарски език“, както и с опитите за -r/-l етимологизация на отделни лексикални елементи от известния езиков материал от езика на „дунавските прабългари“. Преди всичко поставих под въпрос тезата за общия произход на този език, от една страна, и -r/-l тюркския език на волжките надписи от XIII–XVII в.

* Христо Салджиев – доктор, доцент, Тракийски университет – Стара Загора; България; @ salci@abv.bg

и съвременния чувашки от друга. В настоящата статия ще се спра на други спорни и в същото време ключови аспекти на тюркската теория, както и ще се опитам да предложа напълно различна хипотеза за произхода на „прабългарския език“.

Наред с -r/-l етимологизациите важни компоненти на тюркската теория са два лексикални пласта от ранни тюркски заемки в два напълно различни езика – унгарски и старобългарски.

Големият брой ранни тюркски заемки в унгарския са били обект на много изследвания и интерпретации най-вече от унгарски и руски лингвисти, като още Ашмарин забелязва, че те притежават редица чувашки фонетични черти [Ашмарин, Н. 1902, с. 33–34] – днес тази особеност не се оспорва в лингвистичните изследвания, поради което се счита, че са проникнали в унгарския около VII–IX в., когато унгарските племена обитават степните територии на днешна Украйна и Южна Русия. Тези заемки често пъти се определят в специализираната литература като „булгаризми“, въз основа на предполагаемата връзка на чувашите с „волжките булгари“. Сериозен проблем пред тюркската теория е идентифицирането на ранни тюркски заемки с „прабългарско-дунавски“ произход. В едно изследване по въпроса за ранните тюркизми в унгарския, руската тюрколожка Ана Дыбо прави опит да идентифицира подобни заемки. По-долу ще разгледам всички примери представени от Дыбо.

- **sátor** / шатра – Според Дыбо унгарската дума идва от прототюркското *čātu/īr преминало от прабългарски в славянските езици като шатъръ, шатър, шатра, шатор, šatr, szatr и в унгарски [Дыбо, А. 2010, с. 80]. Очевидно основания за подобна теза Дыбо намира в началния консонант š-, с който започват всички изброени славянски примери, а също и унгарската дума. На първо място тезата за (прото)тюркския произход на думата от глаголната основа čat-, макар и да е въведена в обръщение в езиковедската литература, си остава единично мнение на отделен изследовател [Тенишев и съавтори. 2001, с. 497]. Традиционно тюркската čadīr се обяснява като адаптация на средноперсийската čādar / čador – ‘палатка’ [Eren, H. 1999, p. 75]. Фактът, че čatīr се появява за първи път в речника на Махмуд Кашгари – от средата на XI в., но запазен в единствен препис от XIII в. [Древнотюркский словарь, 1969, с. 142], също свидетелства за заимстване от персийски в епохата около X век или след нея. В съвременния чувашки е известен вариантът чатър, който се счита за късна заемка от татарски [Eren, H. 1999, p. 75] и доказва, че разпространението на думата се е осъществило не от изток на запад, а от юг на север, както следва да се очаква при заимстване от персийския. В почти всички тюркски езици думата се явява с етимологичното č-, само в някои кипчакски езици, които нямат отношение към езиковата ситуация в Централна Европа и на Балканите през ранното средновековие, са засвидетелствани форми с начално š- [Eren, H. 1999, p. 75]. Това е резултат от доста по-късни фонетични развития, като при тях не може да се изключи и директното славянско влияние.

За Ранното средновековие единственият възможен източник на š- форми са не тюркските, а семитските езици, в които персийското č- редовно се адаптира посредством š-: напр. сиро-арамейското štr (šātar) – ‘палатка’ [Payne-Smith, J. 1903, p. 601]¹. Не само началният консонант на славянското шатъръ / шаторъ, но и евентуалната адаптация на дългото -ā посредством -a и лабиализацията на краткото -a, посредством -ъ/-o са индикации, че ако думата е навлязла в славянските езици през Ранното средновековие, а оттам – в унгарски и проторумънски, неин източник трябва да е бил семитският, а не тюркският език.

- **sárkány** / дракон – Дыбо свързва произхода на думата със славянската дума „шаран“, представена в почти всички славянски езици. Според нея славянските примери и унгарската sárkány идват от общ източник, от езика на „дунавските прабългари“ [Дыбо, А. 2010, с. 81]. „Шаран“ обикновено се приема за -r- съответствие на -z- тюркското sazan. Думата не носи следи от адаптация в старобългарски – ликвидна метатеза или лабиализация на вокалите -a. Последното, както и нейното отсъствие в старобългарските и среднобългарските паметници не

¹ За езиковите контакти на населението на Първото българско царство със семитоезични групи има достатъчни преки и косвени данни, които съм разгледал в други публикации. Много преди мен този въпрос е поставян от Хенри Грегори, Роман Якобсон и Карел Хоралек, а в наши дни е обстойно разсикван от Базил Лурие. – Б.а., Хр.С.

дава основание да се мисли, че тя е навлязла в български през IX–XI в. Остава неясна и причината, поради която една обща заемка е възприета с толкова различни семантики в славянските езици и в унгарския. В чувашки съществува регулярен преход на анлаутното –s към –š, което е регистрирано и в редица „древни чувашизми“ в унгарския [Левитская, Л. 2014, с. 206]. Вероятно двете думи също се отнасят към този лексикален пласт, но няма никакви сигурни данни, че техен източник е езикът на „дунавските прабългари“.

• **agár** / гонче – от прототюркско *äker (ловджийско куче). Определяйки думата като „дунавски прабългаризъм“, Дыбо изхожда от славянската дума огар със сходно значение [Дыбо, А. 2010, с. 107]. Думата е добре позната във всички славянски езици [Георгиев, В., Дуриданов, И. 2012, с. 773] и следва да се отнесе към един ранен пласт от тюркизми проникнали в късния протославянски в епохата на разпадане на протославянската общност (вж. по-долу).

Дыбо извежда и непозната до този момент в тюркската теория фонетична промяна на прототюркското дълго \bar{o} - към va -. На тази основа тя определя като „дунавски прабългаризми“ унгарските $váj$ - (копая) от прототюркското * $\bar{o}j$ - (‘дълбая’) и $vályú$ (‘корито’) от прототюркското * $\bar{o}luk$ – ‘издълбан ствол на дърво’ [Дыбо, А. 2010, с. 85]. Това свое твърдение тя аргументира с разпространената във всички славянски езици дума „тварог“ (‘сирене’) представена като сигурен „дунавски прабългаризъм“ и изведена от тюркската протоформа * $\bar{d}\bar{o}rak$ [Дыбо, А. 2010, с. 84]. Славянската дума има близки фонетични, семантични и типологични съответствия в други индоевропейски езици, което дава основания на други автори да изключат тюркската хипотеза [Фасмер, М. 1987, с. 31–32]. Други доказателства за преход $\bar{o} > va$ Дыбо не превежда. Преход * $\bar{o} > vu$ и * $\bar{o} > va$, vi са познати в чувашки, но те засягат думи, които започват с тези вокали [Левитская, Л. 2014, с. 87–88], а случаят на * $\bar{d}\bar{o}rak$ не е такъв. При описаната от Дыбо промяна, ще трябва да приемем, че * $\bar{d}\bar{o}rak$ е придобила в „дунавския прабългарски“ крайно не-обичайна за тюркските езици фонетична структура със съчетание от два консонанта в анлаута.

По аналогия с предполагаемия преход * $\bar{o} > va$, без доказателства нито в славянските езици, нито в известния материал от езика на „дунавските прабългари“, Дыбо извежда друга фонетична промяна: $\bar{o} > ve$, въз основа на която идентифицира като заемки от „дунавския прабългарски“ унгарските думи veg - (‘плета’) от прототюркското * $\bar{o}g$, унгарската диалектна дума $vék$ (‘дупка в леда’) от прототюркско * $\bar{o}k\bar{u}$ и $verseny$ (‘състезание’) от прототюркското * $\bar{o}j$ - (‘превъзхождам, побеждавам’) [Дыбо, А. 2010, с. 88–89].

Макар и да го поставя под въпрос, считайки го за евентуален диалектизъм, Дыбо упоменава и преход на краткото прототюркско * u към va в „дунавския прабългарски“. Като евентуален пример за подобен преход тя посочва единствено унгарската дума var (‘струпей’) от прототюркското * ur , но сама отбелязва, че думата има и други възможни етимологии [Дыбо, А. 2010, с. 92].

Позовавайки се на Мудрак, Дыбо говори и за евентуален преход на прототюркското * a към i и дава за пример известната от „Именника на българските ханове“ лексема $диломъ$, обяснена като ‘тигър’ от тюркското * $talim$ ‘хищник’. Въз основа на тази етимологизация тя предполага „дунавско прабългарска“ етимология на редица унгарски думи, в които хипотетичното i се предава чрез a като $dara$ (‘зърно’), $damasz$ (‘свиня’), $tanú$ (‘свидетел’), $ács$ (дърводелец) [Дыбо, А. 2010, с. 101–102]. Предлаганата етимологична връзка $диломъ < *talim$ е един от примерите за цялостно пренаписване на съществени елементи от тюркската теория, извършвано през последните десетилетия. Според „класическата“ теза на Омелиан Притсак $диломъ$ е прабългарски дериват на старотюркската дума $u\bar{i}lan$ (‘змия’) и аналог на чувашката $\text{с}̣\text{л}̣\text{ен}/\text{с}̣\text{л}̣\text{ен}$. Корелацията $-d/-y/-\text{с}$ се представя като фонетична закономерност [Pritsak, O. 1955, pp. 43–44]. Подобни радикални промени на предлаганите етимологизации и реконструкции на фонетичните процеси са характерни за историята на цялата тюркска теория, като те обикновено се случват със смяната на поколенията изследователи, занимаващи се с проблематиката. Етимологизацията на отделни лексикални елементи винаги е формирала сърцевината на цялата теория, която точно на етимологично ниво е изтъкана от множество взаимно изключващи се хипотези. За това впрочем говори и фактът, че самата Дыбо допуска дадените от нея примери

dara (‘зърно’), damasz (‘свиня’), tanú (‘свидетел’), ács (‘дърводелец’) да се явяват „заимствование из языка общетюркского типа, с отражением *a прототипа как а“ [Дыбо, А. 2010, с. 101].

Дыбо допуска фонетичен преход на прототюркското *ü > е в „дунавския прабългарски“. На тази основа тя идентифицира като „дунавски прабългаризми“ в унгарския dél (‘юг’, ‘пладне’) от протоформа *dül - -l вариант на dül познато в туркменски и тувински, и bertó (‘зърно’) от прототюркско *büg-tik (‘зърно’) [Дыбо, А. 2010, с. 95]. Както и в предходните случаи, и тези примери не могат да се подкрепят с никакви аналози от известния материал от езика на прабългарите или от старобългарски.

Дыбо допуска и „дунавско прабългарски“ произход на някои г- тюркски заемки в унгарския или на такива, считани за турцизми и кипчакизми, като görény, bölcs, taliga, bögöly [Дыбо, А. 2010, с. 93, 98, 107–108], но доводите ѝ са или крайно съмнителни, или изобщо липсват.

II. Старотюркския езиков пласт в славянските езици:

Анна Дыбо в две свои публикации разглежда и около 36 „старотюркски заемки“ в южнославянските езици. От тях трябва да се изключат обсъжданите по-горе думи, като шатър тварогъ, както и къркыгъ, която е неубедително обяснена от Дыбо като изхождаща от тюркското *kürk (козина, покритие) въз основа на вторичното си значение на носилка [Дыбо, А. 2010, с. 112], вместо кола [Старобългарски речник, 1999, с. 758]. Също така крайно неубедителна е и етимологизацията на старобългарската дума халънга – ‘плет, ограда’ [Старобългарски речник, 2009, с. 1134], с паралели и в останалите славянски езици с реконструираната от Дыбо прототюркска форма *(h)ā/alaŋ – ‘горска поляна, заливна тераса’ [Дыбо, А. 2021, 190]². Към списъка обаче, могат да се добавят думи като корем, шиле/ шилег / šiljeg, белегъ, *ятъхъ (‘легло’) от ятъхълница (странноприемница) [Старобългарски речник, 2009, с. 1252].

Шест от думите от списъка на Дыбо – „верига“, „хоржгы“, „кънига“, „тълмачъ“, „огар“ и „крагуи“, също както и „шаран“ – са разпространени във всички славянски езици, включително и в сръбския. Думата „верига“ има много близки фонетични и семантични аналози и в балтийските езици [Георгиев, В., Гълъбов, И., Заимов, Й., Илчев, С. 1971, с. 135]. Пет други думи – „блъхъчии“, „сасыгъ“, „коурълькъ“, „кваръ“, „тетегъ“ – са известни от сръбски, хърватски и руски диалекти и писмени източници, но не се регистрират в средновековните български паметници или диалекти. Думите „бълъчугъ“, „брачина“, „чпагъ“, „ковригъ“ и „тлъпыгъ“ се срещат в средновековни сръбски и руски паметници, но имат близки съответствия в българските диалекти заедно с диалектите на сръбския, хърватския и всички източнославянски езици. Думата „кърчии“ е позната в руски преписи на старобългарски произведения, което дава основания да се предполага, че тя е съществувала и в старобългарските оригинали, въпреки че руските преписи далеч не винаги предават дословно старобългарските текстове. Думите „биръ“, „шаръ“, „боубрегъ“, „ковъчегъ“, „тоягъ“, „белегъ“ са представени в речника на средновековния и съвременния български, сръбски, хърватски, словенски, както и в източнославянските езици. Отделно от тях в старобългарските източници, а вероятно под тяхно влияние и в древноруските, се срещат думите сокачии, санъ, самъчии, тъма, дъхътъръ, капъ, тикъ/тикъръ. Отнасянето на дъхътъръ (възглавница) към старотюркския пласт е резултат от свърхинтерпретация на лингвистичните факти породена от непрестанното търсене на „тюрцизми“ в старобългарския. Единственият привиден аналог на старобългарската лексема в тюркските езици е чувашкото сытар (‘възглавница’), разглеждано, като развитие от прототюркската глаголна основа *jattir – заставям някого да спи, приспивам [Федотов, М. 1996, б, с.158]. Преходът *j > ç е добре известно явление в чувашкия, като времето на неговата поява е дискуссионно, но има мнения, че той е реализиран преди VII–VIII в. [Левитская, Л. 2014, с. 199]. Проблемът е, че нито чувашкото ç-, нито прототюркското j-, могат да дадат задоволително обяснение на фонетичната структура на дъхътъръ, и по-специално

² Реконструкцията с начален консонант (h) е опит на Дыбо да сближи реконструираната от нея протоформа със старобългарската дума. Такъв консонант обаче липсва в протоформата, предложена от етимологичния речник на тюркските езици, издаден от Съветската академия на науките през 1974 [Севертян, Э. 1974, с. 134–135], както и в реконструкцията на турските етимологични речници. – Б.а., Хр.С.

на сричката -хъ-. Предполагаемата връзка с монголската дума *džogtur* ('дълга и мека грива на кон'), на която се позовават някои български автори, отдавна е отречена в тюркологичната литература [Федотов, М. 1996 б, с. 158].

Проблематична е и думата тикъ/тикъръ ('огледало') – тя има директни фонетични и смислови аналози в древноруските писмени паметници, в унгарския (*tükör* – 'огледало') и в чувашки (*тёкёр* – 'огледало'). Приема се, че думата идва от общ за тюркските и монголските езици корен със значение 'кръг, кръгъл, окръжност' [Федотов, М. 1996 б, с. 213]. В нито един от тюркските и монголските езици обаче, с изключение на чувашкия, тя не е позната като огледало [Róna-Tas, A. 1986, p.154], което дава основание за хипотезата, че тикъ/тикъръ е иновация, реализирана първоначално в старобългарския, откъдето е проникнала в унгарския и в древноруския, а оттам – и при предците на чувашите. Доколко тази иновация е резултат на вторично осмисляне на тюркска заемка с първоначално значение 'кръг, кръгъл' в старобългарски или е проникнала от друг език посредник, според мен е въпрос на бъдещи проучвания.

Лексемата тъма, която се среща в старобългарските източници и с варианта тъма – 'огромно множество, с хиляди, 10 000' [Старобългарски речник, 2009, с. 997–998] се извежда от древно тюркското *tümen* – 10 000, хилядно множество [Древнотюркский словарь, 1969, с. 596–597]. Действително думата е с ранен тюркски произход, но тя е широко разпротсранена в множество нетюркски езици и дори през XIII в. е засвидетелствана в сирио-арамейската хорника на Бар Хебрайя под формата *twt'm'n*, със значение на 10 000, където прониква от персийски [Brockelmann, C. 1928, p. 828]. В този контекст е трудно да се прецени дали въпросната старобългарска дума е директна заемка от тюркски език, или от неизвестен език посредник, за което индикации дава отпадането на крайния консонант -n.

Въз основа на разпространението на древнотюркските заемки в славянските езици могат да се направят следните заключения:

– Една част от тях се регистрират във всички славянски езици. Това подкопава съществуващото мнение, че те са резултат от езикови взаимодействия между „дунавския прабългарски“ и старобългарския. Остава неясно как те са се оказали в езици като сръбски или полски, върху които старобългарският не е оказвал влияние. Единствената допустима възможност е те да са резултат от заимствания в късната протославянска епоха. Към подобна хипотеза навежда и теорията за евразийския езиков съюз, постулирана от Роман Якобсон през 50-те и 60-те години на XX в. Според него в консонантната система на късния протославянски вследствие на ранно влияние от тюркските езици се появява противопоставяне по признака 'мекост / твърдост', която в момента е най-добре съхранена в източните славянски езици [Jacobson, R. 1962, pp. 175–177], но директни паралели се откриват именно в тюркските езици от „Евразия“, в т. ч. и в чувашкия. Освен това, речникът на другите славянски езици през IX–XI в. остава непознат и на практика не може да се твърди колко и какви тюркизми е имало в тях през този период, т.е. не можем да бъдем сигурни, че засвидетелстваните единствено в старобългарските паметници няколко старотюркски заемки (около 4–5), не са имали аналози в другите славянски езици през тази епоха.

– Прави впечатление, че на фона на ясно изразения пласт от -r/-l тюркски заемки в унгарския, такъв пласт в славянските езици почти липсва. Той е представен само от късно регистрираните думи „шаран“ и „шиле/ шилъг“.

– Трудно може да се прецени дали тези думи произхождат от разклонения на общ езиков източник или от различни тюркски езици. Някои от тях имат определени фонетични и смислови паралели в унгарски и в чувашки [Дыбо, А. 2010, с. 103–104, 108], но *ковъчегъ* явно идва от източник, различен от този на унгарското *kororsó* 'гроб', където се наблюдава характерният за чувашкия преход *č > ś* [Дыбо, А. 2010, с. 77–78; Левитская, Л. 2014, с. 212–216].

– Налице е и една относително по-голяма концентрация на старотюркски заемки в южните славянските езици. Наличието им в езици като словенския обаче трудно може да се отдаде на

влианието на старобългарския. Често пъти се пренебрегва фактът, че през VI–VII в. предците на днешните южни славяни са под властта на аварите и че те активно участват в поредица от аваро-славянски кампании срещу Византия. Освен тюркизмите в словенския има и друго косвено доказателство за възможния аварски произход на тези тюркизми: единственото „прабългарско“ име, което се оказва познато и на останалите южни славяни, в т.ч. и словенците, е антропонимът Боян. Първоначално той се появява сред прабългарите под формата „Баян“³. В по-старите изследвания името се приема за монголско по произход, но в новите си пробива път доста по-добре обосноваването мнение, че е старотюркски антропоним, проникнал в монголски [Erdal, M. 2007, p. 78]. Най-ранното му споменаване обаче, датиращо от 580 година, е сред аварите [Menandri, 1958, p. 224], което дава основания да се счита, че именно аварският е донорът на този антропоним. Това задоволително обяснява на липсата на други прабългарски имена сред югозападните славяни.

Един от проблемите пред тюркската теория е, че ранните тюркизми в унгарския и в славянските езици не са засвидетелствани в познатия ни от прабългарската епиграфика и други извори лексикален материал. В този контекст заемките могат да бъдат разглеждани единствено като косвено доказателство за характера и произхода на „прабългарския език“, но колко подвеждащи могат да бъдат този тип доказателства добре проличава от следния факт: както в славянските езици, така и в унгарския са налични голям брой стари германизми, при това в славянските езици те са много повече от тюркизмите. Ако използваме подобни косвени аргументи, нищо не пречи „прабългарският“ да бъде обявен за език от германската група, още повече, че в периода на Късната античност германски племена обитават и района на Северното Причерноморие. Разбира се, подобна хипотеза би била лингвистичен нонсенс най-вече поради факта, че известните лексикални остатъци от „прабългарския“ категорично не съответстват на германските езици. Действително тези остатъци са малобройни и не могат да дадат реална представа за речниковия фонд на „дунавските прабългари“, но от друга страна, сред тях се регистрират редица необичайни за тюркските езици лексеми и антропоними, в т.ч. и като фонетична структура, чиято етимологизация на тюркска основа се извършва посредством пълното нарушаване на принципа на диахронията, неоправданото съкращаване, подменянето или добавянето на букви. Типичен случай в това отношение са класическите и модерните трактовки на лексемите от преславския военно-инвентарен надпис – един от малкото паметници на езика на „дунавските прабългари“. Първите са обобщени от Веселин Бешевлиев в неговия известен труд „Първобългарски надписи“:

алхасџ: поради фонетична прилика думата се свързва с чувашките „alga“ – ‘обица’, и казано-татарските думи „alkali, alkasiman ‘халкоподобен’ [Бешевлиев, В. 1992, с. 202]. Подобно сравнение е напълно изкуствено, тъй като чувашката дума „алка“, както и казано-татарските примери, са варианти и деривати на ħalka – арабска заемка в тюркските езици [Федотов, М. 1996 а, с. 34], появила се там след X в. Първото ѝ засвидетелстване в писмените извори в тюркска (кипчакска) среда е от 1303 г. [Nişanyan, S. 2020], а проникването и в чувашки трябва да е от доста по-късна епоха, с очевидно кипчакско посредничество.

култе: обяснява се е като прабългарски еквивалент на гръцката λωρίκια (‘ризна’) и се приема за един от вариантите на тюркската дума kübe, означаваща ‘ризна/дреха’ в редица тюркски езици [Бешевлиев, В. 1992, с. 201]. Това значение обаче има вторичен характер. Думата е засвидетелствана като ризница в кипчакските езици и като ‘дреха/риза’ в туркменски и чувашки [Левитская, Л., Дыбо, А., Рассадин, В. 1997, с. 129] векове след IX в. Основното, първично значение на думата е ‘пръстен, клуп’, а тюркската дума за ризница през Ранното средновековие е напълно различна – jaŋıq [Древнотюркский словарь, 1969, с. 241] от протоформата *jargaq. Засвидетелствана е и думата qıjaу от монголски [Тенишев, Э. и съавтори, 2001, с. 575–576]. За военна дреха се използват и разновидности на протоформата *ġarçut [Тенишев и съавтори, 2001, с. 572].

³ Съществува обаче и вероятност сред дунавските „прабългари“ антропонимът да е със средноперсийски произход – дериват на титла, възможност, която ще разгледам в отделна публикация. – Б.а. Хр.С.

Вторичното значение на kübe произхожда от словосъчетанието kübä jaŋıq – халчеста ризница [Левитская, Л., Дыбо, А., Рассадин, В. 1997, с. 129] и очевидно засяга основно кипчакските езици, чиито райони на разпространение до XI в. са много далеч от Балканите. Въпросното словосъчетание е засвидетелствано доста късно в писмените източници – появява се за първи път около 1266 г. в единственото копие на речника на Махмуд Кашгарли от 1072–1074 г. [Древнотюркский словарь, 1969, с. 322]. Липсата на подобна иновация в турския, както и в най-източните тюркски езици показва, че семантичният преход kübe (клуб) > ризница се е появил в кипчакските езици някъде около XI в. и оттам е повлиял чувашкия, а впоследствие и езици като туркменския и чагатайския, чиито носители са били в тесни контакти с кипчакски групи. Последното е станало обаче след големите миграционни вълни на огузки племена към Иран и Мала Азия през X–XIV в.

τωυλσχη: обяснява се като шлем, поради фонетична близост с куманската дума „toulga“ и османотурската „touldža“ – турската tolga [Бешевлиев, В. 1992, с. 201]. Тук, както и в редица други случаи, дори не се търси връзка с чувашкия, а в противоречие със самата –r/-l тюркска теория, се търсят аналогии с които и да е било от тюркските езици, които могат да предложат някакви, макар и частични, фонетични съвпадения. Всъщност куманската и турската дума произхождат от монголската taŋulga / daŋulga. Според Хасан Ерен, автор на най-престижния тюркски етимологичен речник, монголската дума измества думата aşık (~yaşuk), която е оригиналното тюркско название на шлема [Eren, H. 1999, p. 410]. Tolga е засвидетелствана за пръв път в Codex Cumanicus през 1303 г. [Nişanyan, S. 2020], което е ясна индикация, че те се появява в тюркските езици като резултат от монголското завоевание. Този опит за етимологизация не е в състояние да обясни и окончанието “-σχη” (-shi) в τωυλσχη, което не е засвидетелствано в нито един от тюркските и монголските варианти на думата.

χωυμσχη: първият елемент от словосъчетанието χωυμσχη куле. Лексемата се идентифицира с тюркското прилагателно jumšaq – ‘мек’, а цялото словосъчетание – като ‘мека ризница’ [Бешевлиев, В. 1992, с. 201–202]. Подобна етимологизация се сблъсква с три основни проблема: няма засвидетелстван случай през средните векове в тюркските езици прилагателното jumšaq да се използва като обозначение на някакъв вид ризница [Древнотюркский словарь, 1969, с. 279–280]. Начален консонант h/k/q не е регистриран в нито една от формите на jumšaq в древните и съвременните тюркски езици, нито е налична в реконструкциите на протоформата [Севротян, Э., Левицкая, Л. 1989, с. 252–253]. Чувашката форма сѐмсе / сѐмса [Федотов, М. 1996 б, с. 100–101] придава типичен за чувашкия език преход на общотюркското j > ç (š), който е на лице в редица „старочувашки“ заемки в угро-финските езици, в т.ч. и в унгарския. Това дава сериозни основания на хипотезата, че явлението следва да се отнесе към началните векове на Ранното средновековие [Левитская, Л. 2014, с. 197–201], т.е. съгласно тюркската теория в „дунавския прабългарски“ би следвало да очакваме съвсем различен фонетичен облик на това прилагателно.

πηλε: известно е от словосъчетанието τωυρτωυνα πηλε ζωλαυ. Най-разпространеното обяснение на лексемата я свързва с османотурския съюз ile – „и“ [Бешевлиев, В. 1992, с. 202]. Като оставим настрана доста странната препратка към османотурския, който произхожда от различна от „булгарската“ група на тюркските езици, впечатление прави, че тази етимологизация е базирана върху един късен фонетичен облик на въпросния съюз, чиято първоначална форма се реконструира като *birlan/*birlen [Тенишев, Э. и съавтори, 1988, с. 514]. В паралелните по време на прабългарската епиграфика старотюркски надписи съюзът се появява като birlä [Древнотюркский словарь, 1969, с. 102]. Едва в паметниците през и след XIII в. са засвидетелствани форми bilä [Древнотюркский словарь, 1969, с. 98]. Освен това евентуалният преход b>р в „дунавския прабългарски“ не се потвърждава с никакви други примери. Обеззвучаването b>р е добре известно в чувашкия, но също така по безспорен начин е доказано, че това е много късно явление [Левитская, Л. 2014, с. 151].

В опит да преодолее всички тези логически и хронологически несъответствия и нарушения един от видните представители на новото поколение тюрколози – Олег Мудрак, въз основа

на чувашкия, дава изцяло нов прочит на Преславския надпис, който няма нищо общо с досегашните „класически тълкувания“, но е и без аналог в цялата прабългарска, старобългарска и византийска епиграфика:

- „Семь дней усердно работая (=став усердным);
- 455 [изделий] типа ковшиков увеличилось до 540;
- 427 [изделий] типа застежек увеличилось до 854 (т. е. ровно в 2 раза!);
- Умея растянуть время // Умея торговаться;
- 20 [изделий] типа кафтанных застежек увеличилось до 40 (т. е. в 2 раза);
- 1 [изделие] типа ушных серег (=подвесок) по лености [осталось]“ [Мудрак, О. 2005, с. 87].

Един от проблемите пред тази нова интерпретация са методите на разчитане. Така например първият лексикален елемент на надписа ζητκωη е обяснен като ζήτ Кон „седем дни“ [Мудрак, О. 2005, с. 85], но авторът не обяснява какво налага замяната на η / „ита“ от оригиналния надпис с ν / „ни“ – очевидно замяната е резултат от опита да се сведе буквеното съчетание κωη до обяснима посредством чувашкия език форма.

Този странен метод на разчитане съществува и в други етимологизации: т. напр. в оригиналния запис на една от прабългарските титли – *κανάρα κείνος* – се вмъква τ [Constantinus Prophyrogentus, 1964, р. 222], за да се получи конструкция, близка до тюркската титла „текин“, Анна Дыбо дава „сарак“ като „дунавско прабългарско“ съответствие на унгарското *segeg* и чувашкото *śağ* – ‘армия’ [Дыбо, А. 2010, с. 104], въпреки че оригиналният запис е *сарактов* [Бешевлиев, В. 1992, с. 189] и той стои много по-близо до сириоарамейската дума *ʔksrqṭwn* (аксарктон/аксарактон) – армия [Brockelmann, С. 1929, р. 19], отколкото до чувашката и унгарската думи. На практика чрез подобно вмъкване, съкращаване или промяна на мястото на отделни букви и буквени комплекси лесно може да се докаже етимологична връзка с всеки един мъртъв или жив език независимо от времето и мястото на неговото разпространение.

Друг много съществен проблем пред тюркската теория е премълчаването на спорни моменти и представянето на хипотетични предположения като сигурни и окончателни решения. Типичен пример в това отношение е предлаганата връзка между календарния термин *вечем* и чувашкото числително *вищĕ* (три) от общотюркското *йĕ*, въз основа на която календарният термин е дешифриран като „трети“. Омелиан Прицак настоява, че в „прабългарски“ числителното „три“ е преминало през следната фонетична промяна: общотюркското *ü* > **ävä* > *vä* [Pritsak, О. 1955, р. 46]. Москов предава почти дословно Омелиан Притсак, като добавя, че „появата на в пред начална гласна е фонетичен закон в прабългарски и чувашки“ [Москов, М. 1988, с. 96], но не дава никаква по-подробна информация за естеството на този „закон“. Всъщност става въпрос не просто за поява на *в* пред начална гласна, а за трансформация, през която в чувашкия преминават прототюркските гласни в начална позиция + появата на протетичен консонант „*в*“: прототюркското начално **ö*, **ö*, **ü* > (v)a; **o* > (v)u; **o*, **u* > (v) i; **ö*, **ü* > (v)i; **o*, **u* > (v)ä; *ö*, *ü*, *u* > (v)ä; **a* > (v)ï [Левитская, Л. 2014, с. 261]. Един от основните проблеми свързани с тази трансформация, е времето на нейната поява. Част от тюрколозите застъпват становището за нейното ранно датирание и дори откриват следи от подобна трансформация в една от няколкото известни глоси от езика на Атиловите хуни, приемайки го за родствен на (старо)чувашкия и прабългарския. Става въпрос за хунското название на река Дон – *Var*, което те смятат, че произхожда от тюркската дума за река – *öz*, както и за някои „старочувашки“ заимствания в унгарския, където се появява начална протеза на *в*- [Левитская, Л. 2014, с. 269]. Други изследователи обаче отхвърлят тази хипотеза. Според тях хунското име на реката е с ирански произход, а в унгарския повечето от „старочувашките“ заимствания са без начална протеза на *в*-, със запазени етимологични начални гласни – напр. унгарското *ökög* срещу тюркското *öküz* и срещу съвременното чувашко *vəğəğ* [Maenchen-Helfen, О. 1973, р. 424]. Последното става причина поддръжниците на хипотезата за ранния произход на описаната по-горе трансформация да търсят обяснение на диалектна основа – според тях подобна про-

...δουαρης [Бешевлиев, В. 1992, с. 227, 233], както и прабългарската заемка *волърниъ* в старобългарския от плуралната форма на *βουλῆας/bulia* [Бешевлиев, В. 1992, с. 67] – *buliar.

От така представения материал се вижда, че суфиксът -ar не се изменя съгласно вокалните хармонии, както при суфиксите на тюркския плуралис и образува, в пълно противоречие с тях, хиатус, както с предни, така и със задни гласни – *Ermiar, Kubiar, ...duar*.

Според реконструкцията на прототюркския плурал той се е формирал от суфикси, съставени от съгласни или комбинация от съгласна и гласна – *z, *s, *q (k), *t, *š, *č, *l, *m, *n, *r, *la, изразяващи различни аспекти на плурала [Тенишев Э. и съавтори, 1988, с. 10]. Впоследствие някои от тях се обединяват, формирайки нови суфикси, които променят техните вокални елементи в съответствие с правилата на тюркската гласна хармония: -yan / -gen / -qan / -ken (*-q+*-n), -qyl / -kil / -γyl / -gil (*-q+*-l), -γut (*-γ+*-t), -γir (*-γ+*-r), -γut (*γ + *t), -laq / -leq (*l + *q), -luq/-luq/-liq/-lūq (*l + *q), -lar/-lār/-ler (*la+*r) [Тенишев Э. и съавтори, 1988, с. 17–18].

От тях само суфиксът -lar/-lār/-ler има някакво фонетично сходство с -ar, но то не надхвърля случайното, частично звуково съвпадение. В трите му разновидности -lar винаги се явява в комбинацията – консонант (-l) + вокал (-a/-ä/-e-) + консонант (-r). Само в някои случаи, резултат от доста късни фонетични развития в киргизки, хакаски, тувински, алтайски и узбекски е възможно консонантът -l да отпадне, но това става под влиянието на други съседни консонанти, така че структурата на плуралния суфикс консонант + вокал (-a/-ä/-e-) + консонант (-r) се съхранява [Тенишев Э. и съавтори, 1988, с. 16, 21].

• Кратките ранносредновековни надписи от Силистра включени в книгата на Бешевлиев и съставени според автора на „неизвестен език“, който „може да бъде тюркски, евентуално прабългарски“ [Бешевлиев, В. 1992, с. 256], нямат никакво задоволително обяснение, нито от морфологична, нито от синтактична гледна точка, на тюркска основа и те определено се избягват в тюркологичните изследвания по прабългарската проблематика.

Всички тези несъответствия повдигат въпроса дали съществува друго езиково семейство или група, което може да даде задоволително обяснение на наличния материал. Според мен две сведения на късноантични автори могат да хвърлят светлина по въпроса. Първото идва от „История на Армения“ на Мовсес Хоренаци, съставена около 470 г. В девета глава на втората книга, където се описва управлението на Аршак I (128–115 г.пр.н.е.), се твърди следното: „В дни Аршака възникли большие смуты в цепи великой Кавказской горы, в стране булгаров; многие из них, отделившись, пришли в нашу страну и поселились на долгое время ниже Кола, на плодородной земле, в обильных хлебом местах“ [Мовсес Хоренаци, 1990, II, 9]. Привържениците на тюркската теория отхвърлят сведенията на Хоренаци, заради очевидните хронологически несъответствия с годините на Аршак I и първите тюркски миграции към Кавказ (около IV в.). Съществуват опити Аршак I да бъде идентифициран с Аршак III (IV в.) или дори с Арташес, но българският арменист Петър Голийски, въз основа на анализ на всички арменски извори, убедително доказва, че преселението трябва да се е случило преди 301 г. [Голийски, II. 2006, с. 72–87].

Сведенията на друг късноантичен автор – сириец Захарий Ритор, епископ на Милитена (465–536), позволяват по-прецизно локализиране на „земята на българите“. В своите „Хроники“ (книга 12, глава 7), той пише следното: “The country of Bazgun, with a language of its own, which adjoins and extends to the Caspian Gates and sea, the Gates in the land of the Huns. And beyond the Gates are the Bulgarians, with their own language, a heathen and barbarous people, and they have cities” [Zachariah of Mitylene, 1899, p. 328]. „Каспийските врати“ обикновено се идентифицират с град Дербент.

Въз основа на тези сведения споменатата в двата извора „земя на българите“ може да се локализира в Югоизточен Кавказ, върху част от териториите на днешен Дагестан (Руска федерация). В подкрепа на подобно локализиране може да се приведе и мнението на някои археолози, които още през 80-те години на XX век говорят за силни „дагестански традиции“ в керамичния комплекс на Първото царство и за преселение именно от този район [Ангелова, С. 1982, с. 55]. Изконното население на тази част от Кавказкия масив говори езици, принадлежа-

щи, към т.нар. лезгинска група на нахо-дагестанското (или севернокавказкото) езиково семейство, в които най-разпространеният начин за образуване на множествено число е добавянето на суфикса –аг към думи завършващи на съгласни и -уаг/-уиг/-г към думи завършващи на гласни [Алексеев, М. 1985, с. 55–57].

Собствено лезгински	Табасарански	Агулски	Рутулски	Цахурски	Крицки
аг – за множество едносрични и за почти всички многосрични съществителни, завършващи на съгласни. При имена, завършващи на гласни, се появява йотация – уаг. balk'an (кон) – balk'anag (коне), рек (коприна) – рекаг (коприни), dide (майка) – dideuag (майки); ег – за някои едносрични съществителни [Haspelmath, М. 1993, р. 71]	аг – за многосрични съществителни, завършващи на съгласни; уиг – за многосрични съществителни, завършващи на гласни; ег – за едносрични съществителни [Алексеев, М. 1985, с. 55]	аг – за имена, завършващи на съгласни bur/vur/yag – за имена, завършващи на гласни [Алексеев, М. 1985, с. 55–56]	аг – за удушевени съществителни [Алексеев, М. 1985, с. 56]	аг – при множество съществителни [Алексеев, М. 1985, с. 56]	аг – за съществителни, завършващи на съгласни; г – за съществителни, завършващи на гласни [Алексеев, М. 1985, с. 57]

Михаил Алексеев, един от най-известните съветски и руски изследователи на тези езици, въз основа на съпоставителен анализ на плуралните форми в модерните лезгински езици, стига до извода, че *-аг е суфикс за множествено число, унаследен от протолезгинския период [Алексеев, М. 1985, с. 58]. Според друго алтернативно мнение протолезгинският суфикс за мн.ч. е *-г, който впоследствие дава гореописаните суфикси -аг, -är, -ег. Запазва се в първоначалната си форма -г в удински – микроезик, считан за единствения жив наследник на кавказко-албанския [Nikolaev, S., Starostin, S. 2005, pass.]. Единствената типологична разлика между засвидетелстваните прабългарски плурални форми и тези в съвременните лезгински езици е хиатусът (директното свързване на -аг с вокал) при прабългарските антропоними, завършващи на гласна. Анатолий Генко обаче в неговия табасаранско-руски речник съобщава името на табасаранското поселение „Хваранлиар“ [Генко, А. 2005, с.206], което е пример за хиатус идентичен с този на Κουβιαρης и Ерμιαρης. Трябва да се отбележи, че суфиксът -аг в лезгинските езици е широко използван при образуването на родови и селищни имена (от антропоними) и това е отбелязано още от първия изследовател на тези езици – Пьотър Услар, който регистрира голям брой селищни и родови названия в плуралис, формирани с този суфикс [Услар, П. 1896, с. 2–4].

Наред с множественото число съществуват и още няколко видими на пръв поглед съвпадения на фонетично, морфологично и синтактично ниво между известния езиков материал и тези езици. Два от кратките надписи от Силистра завършват с напълно необяснимо от гледна точка на тюркските и изобщо на алтайските езици -е:

“ANZI ZERA ITZI AEOE” и “ZENTY AEO E” [Бешевлиев, В. 1992, с. 256].

Вокалът може да се отнесе към обозначаваания с различни термини в езиковедските изследвания лезгински граматически формант -а, -ја, т.нар. широко е, с който се показва съществуване, наличност на нещо и често в индоевропейските езици се превежда с ‘има’, ‘съществува’ или с глагола „съм“:

„i хур гизаф жекеди **ја** – етогъ ауль весьма обширний ест, т.е. етогъ ауль весьма обширнъ“ [Услар, П. 1896, с. 34].

„Ве руш пара неченинф э – Твоя дочь очень стеснительная (есть)“ [Рамазанов, М. 2014, с. 430].

В подкрепа на тази интерпретация на краесловното „е“ може да се посочи и очевидната фонетична близост на лексемата *anzi* със собствено лезгинските наречия за местоположение низ (тук) и аниз (там) [Талибов, Б., Гаджиев, М. 1966, с. 15, 85].

внхтунъ: Лексема с неизяснено значение, известна и от трите копия на „Именника на българските ханове“. Появява се в пасажа, в който се говори за династичната промяна, извършена от Кормисош (753–756): „Сїи же княз измѣни рѣд Дулов рекше вихтунъ“. До този момент липсва убедително обяснение за тази лексема, но съществуват две мнения относно нейното евентуално значение. Първото е, че е свързана с родовото название Дуло – вероятно друго име на този род. „Дуло“ обаче се споменава многократно в Именника, но само в този пасаж се среща лексемата „вихтунъ“. Това прави доста по-вероятно другото предположение – лексемата отразява начина, по който е извършена династичната промяна.

В удинския и в собствено лезгинския глаголната категория „масдар“ се маркира от окончанието „un“. Според Хаспелмат масдарът показва резултатът от глаголното действие, но също така и самото действие [Haspelmath, M. 1993, p. 153]. „Вихтунъ“ силно напомня собствено лезгинския масдар *ихтун/ийхтун* – ‘сделать так, чтобы (кто-л.) чурлася, боязливо избегать’ [Гаджиев, В., Талибов, М. 1966, с. 89, 90]. Началното „v“ в прабългарската лексема може да се обясни или като славянска протеза, или като стар класов показател. В лезгинските езици, класът се изразява посредством серия от префикси и инфикси, като префиксите „v“ и „j“ се считат за унаследени от протолезгинската епоха [Алексеев, М. 1985, с. 89–95].

Титлата *ητζηρωυβουλε* / *ičurgubule*: от първата фраза в преславския военно-инвентарен надпис съставен изцяло на прабългарски език. Вече споменах, че при *ητζηρωυβουλε* се наблюдава флексия, която е напълно несъвместима с морфологията на тюркските езици. В протолезгинската падежна система, един от локативите – инесивът, при имена, завършващи на гласна -а се образува посредством аблаут -а > *-аь/ *ä (е, а, і, u, аь в съвременните лезгински езици), а т.нар. ергатив – и с допълнителен преход към “*-аь/*-ä” > “*i” (инесив) [Алексеев, М. 1985, с. 28, 50]. Краесловното -е в прабългарския би могло да бъде вариант на протолезгинското -і. В някои от лезгинските езици обаче, в т.ч. и в собствено лезгинския, инесивът е загубил своята първоначална форма и съвпада изцяло с ергатива [Haspelmath, M. 1993, с. 78] – т.е. *ητζηρωυβουλε* би могъл да бъде и стар ергатив в служба на инесив. Цялата конструкция в двата възможни случая следва да се преведе като ‘при ичиргубоила’, което съвпада напълно с контекста на надписа.

В средновековните записи на сигурни прабългарски лексеми също могат да се открият още значими паралели с морфологията на лезгинските езици, но поради това, че не са видими с „просто око“, ще бъдат представени в отделен материал, в който ще разгледам лексикалните сходства.

Фонетични сходства

Гласни:

От записите на прабългарски антропоними и глоси с гръцки и кирилски букви вокалната система на „дунавския прабългарски“ може да бъде реконструирана до известна степен. Тя включва четири незакръглени /a/, /æ/, /e/, /i/ и три закръглени вокала /o/, /u/, /ü/. Съществуването на /æ/ може да се изведе от примери като *алем* (*alem*) / *елем* (*elem*) или *кана* (*kana*) / *кане* (*kane*) [Бешевлиев, В. 1992, с. 73, 222], където „a“ се явява вместо „e“, и обратното. Наличието

на “ü” се доказва от гръцката буква υ в записите на някои прабългарски думи, с която до края на Х век предава именно гласната “ü” [Бешевлиев, В. 1992, с. 48]. На практика, така реконструирани гласни стоят много близко до реконструкцията на протолезгинската вокална система, представена от Николаев и Старостин: *a, *aI, *o, *oI, *u, *e, *eI, *i, *iI *ä, *äI [Nikolayev, S., Starostin, S. 1994, p. 159]. В модерните езици (напр. собствено лезгинския) се регистрира и гласен звук ü [Haspelmath, M. 1993, p. 31].

Три типа вокални особености в наличния езиков материал заслужават по-специално внимание. Първият се отнася до взаимната заменяемост на /o/ и /u/ в едни и същи думи: Ωμортау / Омуртау, βοίλας / βουληας, κολοβρος / κουλουβρος [Бешевлиев, В. 1992, с. 60, 67, 71] и т.н. Още първият изследовател на собствено лезгинския Пьотър Услар изрично подчертава ограничената употреба на „о“ и процеса на заместване на “o” с “u” [Усларъ, П. 1896, с.10]. Впоследствие се установява, че преходът “o” > “u” е обща тенденция в езиковата група – протолезгинското *o дава “u” или “i” в повечето от съвременните лезгински езици [Nikolayev, S., Starostin, S. 1994, p. 159].

По-горе отбелязах нехарактерните за тюркската фонетика съчетания от задни и предни гласни в титлата βαγαίος / богоін [Бешевлиев, В. 1992, с. 66, 240] и в антропонима Ουγανнь. Подобни вокални клъстери не са типични за съвременните лезгински езици, но има и изключения – в удинския – най-рано отделилия се от протолезгинската общност език, се регистрира дума като ġarġain – ‘юноша, храбрец’ [Mobili, R. 2010, с. 131], която се отнася към собствено удинския лексикален фонд и по фонетична структура силно наподобява βαγαίος и Ουγανнь.

Лабиализация на “a” – засвидетелствана е в антропоними и титли от прабългарската и старобългарската епиграфика: напр. гореспоменатата βαγαίος / богоін, Βαίανος / Βογίαν [Бешевлиев, В. 1992, с. 83, 7, 3]. Това явление следва да се отдаде на директно влияние на старобългарския и неговите диалекти.

Консонанти:

Изследователите на протолезгинската фонологична система разглеждат комбинациите между сонорите “r”, “l”, “m”, “n” и други консонанти в модерните езици като унаследени от протоезика [Nikolayev, S. Starostin, S. 1994, pp. 154–156]. Мартин Хаспелмат в труда си върху граматиката на собствено лезгинския също отбелязва: „the only type of consonant cluster that is common in native words is /-rT-/ i.e. /r/ plus an obstruent” [Haspelmath, M. 1993, p. 41]. Най-разпространеният консонантен клъстер в известните лексеми от „дунавския прабългарски“ включва “r”/“l” и преградна съгласна. Според Николаев и Старостин протолезгинският клъстер *lg дава -rk:, -rž или -rg в съвременните езици [Nikolayev, S., Starostin, S. 1994, p. 155]. Клъстерът -lg се регистрира в етнонима Βούλγαροι и лексемата ολγού/olgu [Бешевлиев, В. 1992, с. 184]. В един от прабългарските надписи обаче етнонимът се появява като Βουργάρων [Бешевлиев, В. 1992, с. 184], което свидетелства за идентично фонетично развитие на -lg към -rg.

Далеч по-съществени изглеждат други съвпадения, свързани с крайно необичайните за тюркските езици консонантни групи -tv в анлаута (тврѣмь) и -th в ауслаута (ετχ). В лезгинските езици, подобно на тюркските, консонантни съчетания в началото или в края на думата са нехарактерни, но в протолезгинския съществуват силно лабиализирани беззвучни дентали *tw *t(w) *t̥w, които дават също беззвучни лабиализирани дентали в съвременните езици: -t(w), -t̥(w), -t̥(w) [Nikolayev, S., Starostin, S. 1994, p. 124]. Интересно е, че в графичната система на съвременния собствено лезгински те се записват с добавяне на „в“ към „т/тl“ [Haspelmath, M. 1993, p. 30], включително в начална позиция: твар, тIвар, тIвал, тIвех. Последното дава сериозни основания за хипотезата, че записът тврѣмь предава начален лабиализиран беззвучен дентал, който в славянска среда е бил възприеман като комбинация от -t и -v.

В протолезгинския е съществувало и добре изразено аспираторно t, запазено без съществени изменения в повечето от модерните езици [Nikolayev, S., Starostin, S. 1994, p. 124]. Аспи-

раторно t и понастоящем е често явление в краесловието: mørth, meth, wirth и др. [Haspelmath, M. 1993, p. 21, 22, 41], което може да даде и задоволително обяснение на гласата етх.

Сходства в родовите имена

Сходства с табасаранската антропонимна система

Един от аргументите в подкрепа на тюркската хипотеза е честото прикрепване на етнонима „хун“ към прабългарите от страна на византийските хронисти през VI, VII и VIII в. Без да навлизам в излишни спекулации по въпроса за езика на Атиловите хуни или за хунското политическо обединение на територията на днешен Дагестан в края на VII в., ще отбележа, че тюркските езици не предлагат никаква убедителна етимология на този етноним. Един от най-значимите изследователи от първата половина на XX в. на табасаранския Анатолий Генко отбелязва, че терминът „Табасаран“ има само административна и книжно-литературна употреба и че „исконно етническо самотоименование северной части табасаранцев – гъуннар“⁴, а названието на езика „гъумгъум чІал“. Според Генко то има директна връзка със споменатия етноним гъуннар/vunnar [Генко, А. 2005, с. 206–207]. Седемдесет години преди Генко, през 60-те години на XIX в., Услар дава малко по-различна информация, като отбелязва, че както гъуннар/vunnar, така и гъумгъум, са етнически самотоименования, използвани от всички табасаранци, и дава множество примери за топоними, в които е отразен този етноним. Услар обръща внимание на сходството на „гъуннар“ и „гъумгъум“ със средновековните арменски сведения за хуните в Кавказ и застъпва мнението, че именно табасаранците се крият зад това название [Услар, П. 1979, с. 43–45]⁵. Според Ибрахимов, друг изследовател на кавказките етноними, „функционална морфема -хъуІн (-хъ`н, -хъ`) обнаруживает материальную и семантическую общность со специальными аффиксами множественности, выражающими родство и родовая принадлежность в ряде дагестанских языков...“. Ибрахимов превежда като пример рутулската конструкция „абай-хъуІнар – дядин род“ [Ибрагимов, Г. 1999, с. 460].

Табасаранският може да даде и задоволително обяснение на племенни или родови названия като Οὐννογοῦνδοῦροι / Ουνογοῦνδοῦροι и Ванандур / Вахандур. Окончанието доур / dur стои много близо до табасаранската дума durar. Тя се използва в значение на местоимението „те“, но също така означава и групи от хора [Генко, А. 2005, с. 162]. В един от табасаранските диалекти -durar се прикрепя към антропоними и формира семейни и кланови названия: „Мирза-дурар“ – тези от семейството, рода на Мирза, „Рустам-дурар“ – тези от рода или семейството на Рустам [Сафаралиев, Н. 2019, с. 368]. Едва ли може да има съмнение, че окончанието –ar е всъщност добре известният плурален суфикс, добавен към изначалната форма *dur – навярно стар колективен суфикс за родова или племенна принадлежност. Що се касае до първата част Ουνογοῦν, тя подобно на гъумгъум трябва да е резултат на редупликация на дума *vun – вероятно с първично значение на род.

Єрмн / Ермцарц / Ermiar [Бешевлиев, В. 1992, с. 234]: клановото име стои много близко до разпространената в северните табасарански диалекти дума armi/ermi, означаваща ‘мъж’, човек. Думата е вариант на общолезгинската дума „адми“ със същото значение [Генко, А. 2005, с. 223]. Обикновено нейното проникване сред лезгинските езици се приписва на арабско влияние, но възможността тя е да е по-ранен семитизъм не може да се изключи. В продължение на няколко столетия Южен Кавказ е под властта на Ахеменидската империя, чийто официален език е арамейският. Средновековни арменски извори свидетелстват, че еврейски групи обитавали „българските земи“ в Кавказ във времето преди IV в. [Голийски, П. 2015, с. 187], а според т. нар. „Кембриджки документ“ юдеизмът при хазарите бил разпространен от еврейски

⁴ Гъ бележи не съчетание между съгласна (г) и гласна, а увуларен (дълбоко веларен) звучен спирант в. Същото се отнася и за къ и хъ бележещи беззвучни увулари. – Б.а. Хр.С.

⁵ За съжаление, трудът на Услар върху табасаранския език е непубликуван чак до 1979 г. и то е публикуван като факсимиле на ръкописа. Що се касае до Анатолий Генко, той през 30-те години на XX век е подложен на политически преследвания в бившия СССР и неговите трудове са на практика забравени за десетилетия. – Б.а. Хр.С.

общности мигрирали от Армения и следователно преминали през Кавказ [Golden, P. 2016, pp. 334–335].

В полза на горната хипотеза е и името Гостунъ / Gostun – единственото засвидетелствано в средновековните извори име на член на клана Ерми(ар). Мъжкото име Густан се регистрира в антропонимната система на собствено лезгинците [Абдулмуталибов, Н. 2012, с. 242] и табасаранците [Агабеков, Ж., Багомедов, М. 2012, с. 272]. Имайки предвид добре описания от Услар преход -o > -и в лезгинските езици и широко застъпената лабиализация на –а и прехода –o > -и в късния прабългарски, етимологичната връзка между Густан и Гостун изглежда напълно реална. Двете разновидности могат да бъдат изведени от общ прототип – *Гостан.

Родовото име Күрүгүр / Kūrigir: Поради факта, че не може да се открие убедително тюркско съответствие на клановото име, Бешевлиев и други поддръжници на тюркската теория, се насочват към антропонимната система на евенките – народ обитаващ крайния североизток на Азия и говорещ език от групата на тунгузо-манджурските езици [Бешевлиев, В. 1992, с. 232]. Те съществено се различават от тюркските и това на практика превръща тюркската –r/-l теория в тюркско-тунгузо-манджурска теория. По-важното е, че няма абсолютно никакви тунгузо-манджурски езикови следи в наличния материал от езика на прабългарите, както и липсват исторически или археологически данни за преселение на тунгузо-манджурски общности към Европа.

В началото на ХХ в., в своите езикови и етнографски изследвания в Кавказ, Генко регистрира личното име Kūre сред табасаранците [Генко, А. 2005, с. 208]. Съвременните изследвания на антропонимията на кавказките народи потвърждават това сведение – името Kūre се среща единствено сред табасаранците [Агабеков, Ж., Багомедов, М. 2012, с. 274] и собствено лезгинците [Абдулмуталибов, Н. 2012, 246]. Още по-впечатляващ е фактът, че северният клон на съвременните лезгинци до 30-те години на ХХ в. използва общностното название „Küregüyar“ и „Küreviyar“ – суфиксите „yü“ и „vi“ се използват за обозначаване на произход в различните диалекти на собствено лезгинския. Услар, първият изследовател на собствено лезгинския, употребява лингвонима кюрински език, а не лезгински, и така озаглавява труда си. Дори официалните съветски документи през 20-те години на миналия век продължават да използват етнонима “Кюрегю“ като название на собствено лезгинците [Программы и пособия..., 1927, с. 6], а според Хаспелмат е познат и вариантът Kūri: “the term Kūre (or Kūri, Russian kjurinskij) was used for the people and the language that are now called Lezgian” [Haspelmath, M. 1993, p. 19].

Според Услар етнонимът „Küregü“ произхожда не от антропонима, а от планинския регион “Kūre” назован по името на селището Күрахүр / Kūrahür [Услар, П. 1896, s. 4] – от личното име Kūre и собствено лезгинската дума хүр / hür – ‘село’ [Талибов, В., Гаджиев, М. 1966, с. 237].

В този контекст могат да се предложат четири варианта за произхода на прабългарското родово име Күрүгүр / Kūrigir: от личното име или от оронима “Kūre”/“Kūri” + суфикса “gi”, който следва да е вариант на собствено лезгинските -гю (yü) и -ви (vi) и на табасаранския -жи (ži) – всички те указващи произход – + плуралния суфикс (a)r. Според Николаев и Старостин лезгинските и табасаранските суфикси произхождат от обща протолезгинска форма, чието първоначално значение е ‘човек’ [Nikolaev, S., Starostin, S. 2005, pass.].

Суфиксът -гүр би могъл да бъде вариант на табасаранския суфикс за множествено число -yir: “Kūre”/“ Kūri + гүр – т.е. „кюринци“.

Третата възможност е Күрүгүр да е вариант на ойконима Күрехүр / Kūrehür. На думата хүр ще се спра по-долу, засега само ще отбележа, че според съвременни медиевисти в различните преписи на „История на войните“ на Прокопий Кесарийски, племенното название Кутригур се среща и като Кутрагир [Хрисимов, Н. 2013, с. 250–251].

Четвъртата възможност насочва отново към табасаранския, където суфиксът –гяр, наред с гореспоменатия -дурар, се използва широко за образуване на семейни и кланови названия от лични имена [Сафаралиев, Н. 2019, с. 368].

От прабългарската епиграфика е известно само едно име на член на този род – Οχσουνοϛ [Бешевлиев, В. 1992, с. 231–232]. Етимологията е неясна, но през XIX в. Услар споменава селище Орсунар/Урсунар, което се намирало между кюринците и агулите [Услар, П. 1896, с. 5]. Вероятно ойконимът отразява родово название от начален антропоним *Orsun / *Ursun, който би могъл да има връзка с прабългарското Οχσουνοϛ.

къар / q'ar: според Генко, в табасарански q'ar е „формант, образующий фамилии; напр. Маллакъар – фамилия Моллаевых“ [Генко, А. 2005, с. 106]. Споменатият от Сафаралиев суфикс –гъар трябва да е диалектен звучен вариант на –къар. Тези табасарански суфикси имат директно съответствие в кавказско-албанската дума –q'ar означаваща ‘племе, клан’ [Gippert, J., Schulze, W., Aleksidze, Z., Mahé, J.-P. 2009, p. 30]. Късноантичните извори няколко пъти споменават каквказко-албанското племе Gargar, като най-разпоространената хипотеза за произхода на това название е редупликация на въпросната q'ar [Schulze, W. 2018, p. 285–286]. Последното е индикация, че .q'ar/kaг още в епохата на Късната античност е използван формант при формиране на племенни названия в лезгинските езици. Вероятно –q'ar и разгледаната по-горе –dur(ar) са отбелязвали особени кланови и племенни формации при късноантичните и ранно-средновековни лезгински племена, но техните специфики не могат да бъдат реконструирани.

Родови названия, показващи връзки с други езици от лезгинската група:

Тџакарарџ: Бешевлиев транскрибира това кланово название като „Чакарар“ [Бешевлиев, В. 1992, с. 227], но буквената комбинация Тџ предава основно консонанта –ц. Следователно клановото име може да се транскрибира и като Цакар(ar)/Tsakar(ar). То силно напомня собствено лезгинското наименование на един от съвременните лезгински народи – Ts'akhur. Етнонимът се свързва с названието на основното селище, обитавано от този народ – Tsakhur / Ціахур. Като селищно название във варианта „Ціаъхи“ то се споменава в датирани през XI и XII век арабски и персийски надписи от района на Кавказ [Лаврова, Л. 1966, с. 178]. Според други автори първото му споменаване в писмените източници е от 66 г. пр.н.е. [Ибрагимов, Г. 1999, с. 459].

Единственият познат антропоним на член на този род е (ὠ) Κορσις / Korsis [Бешевлиев, В. 1992, с. 228]. Бешевлиев сближава името с персийските антропоними Xosrau и Karsas. Името обаче би могло да се транскрибира и като Корш/Korš – гръцката буква сигма предава в прабългарската епиграфика два различни консонантни звука – “s” and “š”. Името Корш / Krush, засвидетелствано в началото на XV век във влахо-българска грамота, подкрепя тази хипотеза [Влахо-български грамоти, 2012, I, pass.]. Най-вероятно Корш е старобългарска адаптация на прабългарското Korš или *Kurš. Антропонимната система на авари и даргинци – два родствени на лезгинците кавказки народа, съдържат личните имена Kurš [Магомедов, М., Магомедов, М. 2012, с. 173] и Kurši [Багомедов, М. 2012, с. 201]. Същевременно дори и в наши дни “Korš” е името на едно от селищата населявани от цахури.

Κουβιαρџ / Кубиар [Бешевлиев, В. 1992, с. 230]: за сега само ще отбележа, че Куба (Quba) е название на планински район, на юг от Кюре и подобно на него произлиза от име на селище. В исторически план районът е гъсто населяван от носители на собствено лезгинския език. Според сведенията на Услар, Куба се развива като административен център някъде през XVIII в. и тогава дава името си на цялата област [Услар, П. 1896, с. 6], но няма сигурни данни за времето на възникване на самото селище и особено за произхода на ойконима.

Οὐτίγυορ / Οὐτίγυοῦρ Utigur [Procopii Caesariensis, 1958, pp. 137–144; Agathiae, 1958, pp. 185–187, 201–204; Menandri, 1958, p. 220, 225, 229, 237, 242]: название на племенна общност, която често се свързва с прабългарите. Обикновено последователите на тюркската теория се опитват да представят окончанието –gur, което се наблюдава и при етнонима на родственото на утигурите племе Κουτρίγυορ / Kutrigur, като –r вариант на тюркското племенно название Oguz. Първите части от племенните названия обаче – Οὐτί/Uti и Κουτρί/Kutri – нямат убедително обяснение в тюркските езици. Същото се отнася и за опитите за фино-угорска интерпретация на двата етнонима. Същевременно „Uti“ е широко употребявано название за една част от насе-

лението на Кавказка Албания в античните и ранносредновековните източници. Първият автор, който говори за утите е Плиний Стари, впоследствие арменските източници многократно споменават страната „Utik“. Счита се, че днешните уди, говорещи най-ранно отделилия се от протолезгинската общност лезгински език, са наследници на античните и ранносредновековните ути [Schulze, W. 2018, pp. 288–290]. Има различни мнения относно произхода на името, но така или иначе в Кавказ през първите векове сл. н.е. очевидно съществува население с етноним идентичен с първата част на Οὐτίγουρ.

През 1968 г. Ворошил Гукасян в изследване върху кавказко-албанските заемки в древноарменския текст на „История на страната Алаунак“ специално се спира върху ойконима „Каланкайтук“, като се опитва да сближи елемента „кай“ с „кай//кой//кал//хал//хав//хъул//гъул//хор//хIур//хуър в горских кавказских языках (особено в лезгинской группе) означает „село“, „дом“, „двор“. Данный элемент всегда может стать вторым компонентом топонимических названий“. Гукасян дава и редица примери за селищни названия, образувани от лични имена + въпросните думи [Гукасян, В. 1968, с. 59]. Някои от тях, като споменатите по-горе Күрахур / Kūraḡūr или Ts'akhur, са директно свързани с етнонимите на лезгиноезични общности. Допълнителен аргумент в това отношение е името Заберган – вожд на родствениците на утигурите кутригури. Според Златарски името най-вероятно следва да се разчита като „Забер хан“ [Златарски, В. 1970, с. 104]. Трима от владетелите на Кавказка Албания обаче, т.е. владетели и на късноантичните ути, носят имената „Vacagan“ [Movses Dasxuranci, 1961, p. 24], което едва ли може да се обясни с тюркско-монголската титла или единствено като случайно съвпадение, особено в контекста на съвпадението Uti – Utigur⁶.

Въз основа на горните примери от наличния ономастичен материал може да се заключи, че т.нар. „прабългарски“ всъщност отразява елементи от няколко сходни, но все пак различни кланови езика. Този факт значително затруднява всеки опит за етимологизация по няколко причини:

– Като изключим няколкото кратки епиграфски паметника и два палимпсеста с текстове на Новия Завет, съставени на езика на кавказките албанци – считан за най-рано отделилия се език от лезгинската група и датирани към V–VI в., най-ранните записи на лезгински езици са от XIX–XX в. Вследствие на това много въпроси, свързани с историческото развитие на тези езици остават неясни. Например във въпросните палимпсести се откриват морфологични категории, от които не са съхранени никакви следи в съвременните езици.

– Значима част от коренния речник и антропонимията на лезгинските езици е безвъзвратно изгубена и заместена с арабски, персийски и тюркски заемки и антропоними. Според един от най-видните изследователи на кавказко-албанските текстове голяма част от откритите в тях лексеми нямат никакви паралели в съвременните лезгински езици и произходът им остава неясен: “we cannot say for sure whether these words are old borrowings or continue a Proto-Lezgian layer” [Schulze, W. 2005, p. 21]. Друг пример в това отношение е забележимо малкият брой думи, изведени от протосевернокавказки корени в етимологичния речник на Старостин – 1569.

– Много аспекти отнасящи се до историческата граматика на лезгинските езици, са все още слабо или напълно непроучени.

В изложените по-долу етимологизации на примери от наличния антропонимен материал от езика на „дунавските прабългари“ се опирам най-вече на съществуващите реконструкции на протолезгинската морфология и лексика. На второ място се базирам и на очевидните семантични и фонетични сходства на запазени лексикални елементи и антропоними от „прабългарски“ произход с думи и имена от собствено лезгински и табасарански, както и от родствени на тях кавказки езици.

Лични имена:

⁶ Най-вероятно това е средноперсийският суфикс -gân, който се използва със значение на ‘принадлежащ на...’, ‘отнасящ се до...’ и се среща и в антропоними. – Б.а., Хр.С.

Антропонимите Тоукоз (Tuk)/ Тзүкоз (Tsük): първият вариант е известен от надпис № 47, а вторият – от надпис № 43 съгласно корпуса на Бешевлиев [Бешевлиев, В. 1992, с. 188, 176]. Най-ранният запис на варианта Tsük, под формата Tsiyuk, произхожда от латински мемориален надпис от Констанца, датиран към V–VI в., издигнат в памет на някой си Atila, син на Tsiyuk [Бешевлиев, В. 1975, с.16]. Според Бешевлиев вариантът Тоукоз (Tuk) се дължи на грешка на каменоделеца и пропускане на буквата ζ [Бешевлиев, В. 1992, с. 188], но липсващата ζ не е единственото орфографско различие между двата варианта. На буквената комбинация ou (u) от първия кореспондира само u (ü) от втория. Най-вероятно става въпрос за две форми на име с една и съща семантика, но произлизащи от два различни кланови езика: това е названието за цвете, което в агулския език (микроезик, близък до табасаранския) е tuk, докато в собствено лезгинския е tsük. Двете форми произхождат от общ протолезгински корен [Nikolaev, S., Starostin, S. 2005]. За антропонимната система на агулския няма конкретни данни, но в собствено лезгинския думата за цвете е добре позната като лично име, макар и в съвременното, вероятно под силното влияние на азерски и турски тя се среща като женско име [Абдулмуталибов, Н. 2012, с. 264].

Антропонимите Котокіос / Kotokios; Котоко / Kotoko: първият е познат като име на българския управител на югозападните части на днешните Македония и Албания преди 886 г. [Theophylacti Achridensis, 1994, p. 53]. Вторият антропоним е известен от надпис в манастира при Равна. Още неговият пръв изследовател и издател Казимир Попконстантинов отбелязва възможната етимологична връзка между Котокіос и Котоко [Попконстантинов, К. 1996, с. 105]. Въз основа на двата варианта първоначалната форма може да се възстанови като *Kotokiю или *Kotokoу. Тя, силно напомня на собствено лезгинската лексема kutugaj – ‘красив, приличен, добре изглеждащ’ [Талибов, В., Гаджиев, М. 1966, с. 105]. Предвид вече коментирания широко застъпена лабиализация на -а в късния прабългарски и в старобългарския, както и преходът о>у в собствено лезгинския (наложил се окончателно, според данните на Услар, около XIX в.) общият произход на антропонима и лексемата изглеждат напълно възможен.

Антропонимът Σηβιν / Sivin: име на български аристократ, засвидетелствано в надпис № 87 [Бешевлиев, В. 1992, с. 250]. През XIX и първата половина на XX в. името се обяснява посредством османотурската причастна конструкция sävân (‘този, който обича’) – хипотеза възприета без съществени забележки от Бешевлиев [Бешевлиев, В. 1992, с. 250]. Произходът на турските причастнообразуващи суфикси -(y)an/-(y)en е дискусионен: повечето от лингвистите го считат за късен дериват от общотюркските -gan/-qan, запазени и досега в кипчакските езици, но има и такива, които поддържат тезата за древния, независим произход на -(y)an/--(y)en [Тенишев, С. и съавтори, 1988, с. 452–453]. Бешевлиев предлага и друга хипотеза обясняваща окончанието – “in” като вариант на прототюркския суфикс -yn/-in, формиращ прилагателни и съществителни от глаголни основи [Бешевлиев, В. 1992, с. 250]. Речникът на старотюркските езици, както и етимологичните речници на тюркските езици не потвърждава съществуването на прилагателно или съществително „sevin“, формирано от глаголната основа -säv. Те дават дериватите sevinč (радост) – säv + inč или sevig (възлюбен) – säv + ig [Древнотюркский словарь, 1969, с. 48–97] или sevgi, sevi, sövü (sev+i/ö) в съвременните езици [Левитская, Л. и съавтори, 2003, с. 234–235]. В допълнение фонетичната промяна ä>i в анлаута на глаголната основа –säv изглежда крайно нетипична за тази ранна епоха. Дори съвременните тюркски езици предлагат варианти с -a, -e, -ö, -ü и само два диалекта на караимския показват преход на -e към i в анлаута [Левитская, Л. и съавтори, 2003, с. 234–235], но това е доста късно развитие.

Възможно е антропонимът да има връзка с лезгинската дума sivin – ‘дете’ [Талибов, В., Гаджиев, М. 1966, с. 194] с евентуално значение на момче в някои от прабългарските кланови езици. В този случай може да се мисли за директна езикова изосемия със старобългарски, и по специално със славянското име Момчил, засвидетелствано за първи път в надпис от X в., от района на днешна Североизточна България [Старобългарски речник, II, 2009, с. 1306].

Антропонимът Иσβουλος / Isvul [Бешевлиев, В. 1992, с. 226] – регент на Маламир и Персиан, от първата половина на IX в. Името напомня това на кавказко-албанския владетел от

V в., появяващо се в английския превод на „История на Алаунак“ от 1961 г. в 15 глава на 1-ва книга като Esualen [Movses Daxuranci, 1961, p. 25]., а в трета глава на книга втора от историята като Asualen [Movses Daxuranci, 1961, p. 69]. Същото това име обаче, в руския превод на историята, направен от Смбатян през 1984, е дадено като Есвален и в двете глави [Мовсес Каланкагуаци, 1984]. Редуването -с/-и е засвидетелствано в прабългарски антропоними и глоси като: Есперих/Испор, шегоръ (šegor) / сѣгор, а редица примери за лабиализацията на –а с последвал преход към –и бяха коментирани по-горе.

Антропонимъ Кърач / Karač – името принадлежи на български военен командир от края на XIV в., споменат в Бориловия синодик [Попруженко, М. 1928, с. 94]. Антропонимът не може да се етимологизира на български или на който и да е било от балканските езици. Фонетично той стои много близко до табасаранското име Karuč [Агабеков, Ж., Багомедов, М. 2012, с. 266]. Подобни имена – Караџи/Karači р са познати от антропонимията на аварците – кавказки народ, съседен на табасаранците и говорещ език от същото накхдагестанското езиково [Магомедов, М., Магомедов, М. 2012, с. 171]. Все пак сравнително късното време на регистриране на антропонима, както и отсъствието на лабиализация на –а, която е характерна за повечето от прабългарските лични имена, дават аргументи за евентуален тюркски произход на името, проникнало сред българите посредством преселенията на печенегите или кумани.

Един от протолезгинските суфикси, служещ за формирането на лични имена, съхранен в антропонимната система на съвремените лезгински езици с определено експресивно значение е *aj (ay) [Алексеев, М. 1985, с. 112]. Този суфикс се среща и сред прабългарски антропоними:

Антропонимът Иратаџ / Irataj: името е известно от надпис № 47 [Бешевлиев, В. 1992, с. 190]. Оригиналната му форма може да се възстанови като *Irataj/y, с възможен произход от протолезгинското прилагателно *iri (червен) [Алексеев, М. 1985, с. 117] + t – евентуален дериват от протолезгинския суфикс за субстантивация на прилагателни *to/ti даващ в съвременните лезгински езици вариантите d/di, du/tu/t [Алексеев, М. 1985, с. 64]. Имена съдържащи думата „червен“ са широко разпространени в антропонимията на почти всички народи.

Антропонимът Неџан / Nejay – регистриран е в един от кирилските надписи от манастира в Равна датиран към края на IX – началото на X в. [Попконстантинов, К. 1996, с. 105]. Етимологията на името е неясна, но Алексеев привежда като пример за антропоним формиран с протолезгинския суфикс *aj (ay) името Nenej /Neney [Алексеев, М. 1985, с. 112] евентуално от *Nenay. В този случай би могло да се мисли за произход на двете имена от общ антропонимен пласт. Възможно е Неџан да е и народна прабългарска адаптация на библейското Daniyuel / Dāniyuēl с последвало съкращаване на първата сричка по модела на Норуџданъ – Данъ.

Антропонимът Турџан / Turaj – известен от кирилски надпис от скалния манастир в Мурфатлар [Попконстантинов, К. 1996, с. 103]. Етимологията е неясна.

Сред българските антропоними с неизвестна етимология и регистрирани във времената след XIV в. също има такива, притежаващи близки аналози в лезгинската и табасаранската антропонимна система. Ще разгледам само един от тези антропоними, чиято точна етимологизация е предизвикала немалко спорове в специализираната литература.

Антропонимът Чавдар: засега най-ранното свидетелство за името в писмените източници е от XVII в. Дълго време той е свързан с турската дума çavdar – ‘ръж. Тази етимология е будила оправдани съмнения заради семантиката на турската дума и липсата на подобно име в традиционната турска антропонимия. По-нови изследвания върху разпространението на антропонима в различни диалекти на българския показват, че първоначално той се е използвал като название на водача на малка въоръжена група [Моллов, Т. 2004]. Напълно идентично име с българското Чавдар е съхранено в антропонимните системи на собствено лезгинския и табасаранския – Çavdar (Абдулмуталибов, Н. 2012, с. 253; Агабеков, Ж., Багомедов, М. 2012, с. 281). Най-вероятно то е ранна лезгинска адаптация на иранска титла или дума. Не е изключено в някои от клановите езици на „дунавските прабългари“ думата да е служила като название на командир от нисък ранг, поради което не е намерила място в източниците.

Антропонимни съответствия с други родствени на лезгинските кавказки езици

Антропонимът Тџџа: от надпис № 69 [Бешевлиев, В. 1992, с. 239]. Антропонимът може да се реконструира по два различни начина – като Тсџа (џџа) или џџа (џџа). Много близки аналогии на името предлагат мъжките имена Tsara (џапа)/Tsaba (џаба), регистрирани в антропонимните системи на аварския [Магомедов, М., Магомедов, М. 2012, с. 182] и даргинския [Багомедов, М. 2012, с. 204] – два близко родствени и съседни на лезгинските кавказки езици.

Антропонимът Омортаг / Omortag, Омурту / Omurtag, Омуртаг / Omürtag: [Бешевлиев, В. 1992, с. 100, 131, 207, 216, 227, 230, 231, 233, 235, 236, 236, 238, 240]. Идентични варианти на името са известни от византийски и западни източници, докато среднобългарските дават варианта Муртагъ / Murtag. Имената Martag/Martak със значение ‘смел’ са известни от антропонимните системи на вайнакхския [Гусейнов, Г.-Р. 2012, с.135] и аварския [Магомедов, М., Магомедов, М. 2012, с. 175]. Вероятно прабългарският антропоним е преминал през лабиализация на *a* и вторичен преход към *y*, като началният вокал *o-* е или гръцкият определителен член, или допълнително възникнала протеза. Всички тези антропоними произхождат от средноперсийската форма ‘mard’ с основно значение ‘човек, мъж’ и неговото производно mardānag – ‘мъжествен човек’ [Mackenzie, D. 1986, p. 54].

Антропонимът Баулъ – име на български командир от края на XIV век, споменато в чернови на писма на цар Иван Шишман [Ivanova, K. 1988, pp. 90–91]. Опитите за тюркска (кипчакска) етимологизация са крайно неубедителни. Латинското *bāiulus* – ‘вратар, носач, пощальон’ [Lewis, Ch., Short, Ch. 1891, p. 219], което през средните векове се превръща и в титла, изглежда възможен източник на името. Антропонимната система на аварския обаче предлага напълно идентично лично име – Баул [Магомедов, М., Магомедов, М. 2012, с. 164].

Засега антропонимите Тџџа, Тџџа и Тџџа / Τџџα [Бешевлиев, В. 1992, с. 247] нямат сигурни етимологии, но тюркският произход категорично трябва да се изключи. Окончанията -џа и -џа при Тџџа и Тџџа силно напомнят общолезгинските словообразователни суфикси -wal/-wil/-wel и -ts/-ts’, което е индикация за възможен (прото)лезгински произход. Не е изключено обаче Тџџа да се явява прабългарска адаптация на народното гръцко име Τραυλός.

Северномесопотамски антропонимен пласт

В първите векове след новата ера в района на Горна Месопотамия – днешните Северна Сирия, Северен Ирак, Северозападен Иран и Югозападна Турция – под влиянието на юдаизма и местните разклонения на гностицизма, на иранските религии – зурванизма и маздаизма, на манихейството и християнството, вследствие и на постоянното преселение на арабски племена и еврейски групи от юг и на уседналите селски и градски общности, говорещи сиро-арамейски и средноперсийски, се формират нови антропонимни практики, които отразяват всички тези етнически и религиозни фактори. Голяма част от засвидетелстваните в изворите имена с източен произход в Първото царство произхождат именно от този район и очевидно една част от тях се дължат на преселения от Горна Месопотамия към Балканите. Някои от тези преселения са упоменати в изворите – напр. двете масови заселвания на сирийци и арменци в Тракия през първата половина на VIII в. За други може да се съди по косвени данни – появата и разпространението на павликянството и изобщо на дуалистичните учения в ранносредновековна България, силното близкоизточно влияние върху ранното дворцово строителство в Плиска [Ваклинов, С. 1977, с. 95] и върху появата на културни феномени като преславската рисувана керамика [Овчаров, Д. 2010, с. 70], категоричния арамейски характер на публикуваните от Казимир Попконстантинов „рунически надписи“ от скалния манастир край Крепча [Попконстантинов, К. 1993, с. 158] и т.н. Преките и косвени сведения за подобни преселения показват, че далеч не всички антропоними с „източен произход“ трябва да се свързват с прабългарския етнически масив. Има обаче такива, които се появяват именно сред тях, още в „отвъдунавския“ период от тяхната история. Те условно могат да се разделят на такива със семитски и ирански произход. По долу ще разгледам някои от тези антропоними.

Антропонимът Коѿѿер (Kuber): името е засвидетелствано през VII в., но е известно и в българската народна антропонимия в женския му вариант Кубра. Единственият източник на името може да бъде арабското *kubār* – ‘много голям, велик’, засвидетелствано многократно като лично име в арамейските надписи от Хатра (Горна Месопотамия), датирани между I и III в. сл.н.е. [Marcato, E. 2018, p. 72]. Адаптацията на семитския и иранския вокал *a* посредством *-ä/-e/-i* е добре познато явление в собствено лезгинския и табасаранския, което може да се онагледни чрез стотици примери, вкл. и чрез по-горе упоменатия случай в сем. *adam* > таб. *эдми/эрми*. По-същественото е, че подобни адаптации се наблюдават и в множество примери от наличния материал от езика на прабългарите, които ще разгледам по-долу (напр. *Аспар* – *Есперих*). Трябва да се отбележи, че според някои късноантични източници рожденото име на родения имено в този район Мани, създателя на манихейството, е било *Кубрик*, което се тълкува като съчетание от името *Кубар* и арменския умалителен суфикс *-ik*, свързан с арменския произход на майка му [Смагина, Е. 2011, с. 36, 418]. Специално суфиксът може да има и друго обяснение (вж. по-долу).

Клановото име Вокиль (Vokil)/Оукиль (Ukil): известно от Именника на българските владетели в две различни форми – с начално и без начално *в*. Редуването *v/0* в начална позиция е регистрирано в някои табасарански думи със сходна фонетична структура: *wuk’/ uk’* (трева), *wuk’i/wuk’ur/uk’u* (синьо или сиво), ойконимът *Уртиль/ВуртІл*. [Генко, А. 2005, с. 34, 205]. Окончанието *-il* е засвидетелствано в множество табасарански селищни имена като: *Ѓер’il*, *Ttattil*, *Xust’il*, *Wartat’il*, *Firgil* и др. [Генко, А. 2005, с. 204], в които то е падежен суфикс, указващ местоположение. В този случай, клановото название *Вокиль (Vokil)/Оукиль (Ukil)* би могло да идва от селищно наименование, което не може да се изключи като вероятност. Личните имена на членовете на този род обаче по-скоро насочват към семитски произход на името.

Антропонимът Оѿмар/Umar; Уморѿ/Umor: име на български владетел от VIII в., член на споменатия род. Византийските източници дават варианта *Оѿмар/Umar* [Nicephori patriarchae, 1960, с. 304], а някои от преписите на именника *Уморѿ/Umor* – очевидно след характерната за късния прабългарски и старобългарския лабиализация на *a*. Името е с несъмнен семитски произход (произхожда от думата за живот) и е едно от най-разпространените народни имена сред арабите през Античността, средните векове и в наши дни.

Антропонимът Винеѿ/Vineh: име на български владетел от VIII в., също член на рода *Вокиль (Vokil)/Оукиль (Ukil)*. Най-вероятно името е прабългарска адаптация на иранското име *Wanak* регистрирано и сред арамеоезичните общности в Северна Месопотамия [Marcato, E. 2018, p. 54].

Антропонимът Кормисоѿ/Kormisoŏ: име на български владетел от същия род. Очевидно името е в пряка връзка с това на третия владетел на първото царство – *Kormesius* (721–738). Двете имена произхождат от иранския теоним/антропоним *Ohrmazd/Нормуз* [Mackenzie, D. 1986, p. 61] или от арамейската му адаптация **hwrmzd*, с описания по-горе преход *-a>-e/ä*. Единствената разлика между *Kormesius* и *Kormisoŏ* е окончанието *-oŏ* при втория вариант. То може да се сближи с форманта *-wŏ (oŏ)*, засвидетелстван в много лични имена от Северна Месопотамия, със значение на ‘дар’, ‘подарък’ [Marcato, E. 2018, pp. 32–33]. В този случай името би следвало да означава ‘дар на Ормузд’ или в по-общ план ‘дар на бога’.

В този контекст не може да се изключи вероятността *Вокиль (Vokil)/Оукиль (Ukil)* да са различни адаптации на арабското име *Wakīl* или на някакъв негов сиро-арамейски вариант.

Антропонимът Неѿаѿов.. ѿ – реконструиран от Бешевлиев като *Неѿаѿов[а]ѿ* [Бешевлиев, В. 1992, с. 230]. В предходна публикация защитих семитския произход на името. На първо място окончанието *-ov* или *-*ova* може да се идентифицира със сиро-арамейския умалителен суфикс *-on/-ona* (емфатичната форма) [Muraoka, T. 2005, p. 32], а същинското име – със сиро-арамейския корен *ngb, ngb’* (*nəḡeḅ, neḡbā/nuḡbā*) – ‘пламък, пламтене, горене, изсъхване’ [Payne-Smith, J. 1903, p. 326]. Предположих също така, че е възможна трансформация на един от често срещаните топоними в Стария Завет – пустинята *Негеб*, в лично име. В наскоро публикуван текст на заклинание на асирийски амулет, изследван и преведен от известния руски

семитолог от началото на миналия век Владимир Шилейко, се призовава „великият вратар на ада NEGAB“ [Емельянов, В. 2017, с. 95]. Описанието на подземния свят с лексеми, означаващи ‘огън, горещина и сухота’, е често явление в семитските езици. В този контекст името би могло да произхожда и от названието на някое божество от семитския пантеон. свързано с ада – подобни култове до християнството са широки застъпен в религиозната обредност и изобщо в цялостната култура на семитските народи. Прави впечатление, че за разлика от други антропоними от семитски произход, този не носи следи от адаптация. Според информацията на надписа Νεγαβον[αη]ς е от рода Κουβιαρης /Кубиар. Това е и единственото известно име на член на този род. Както споменах по-горе, поне от XVIII в. нататък, южната част от днешните лезгинци се наричат по името на селището Куба, чието време на поява за сега е неясно. Селище с напълно идентично название, от което произхожда родовото название Кубачи, съществува и при даргинците – кавказки народ, говорещ език, родствен на лезгинските. Засега не може да се каже със сигурност дали клановото название Κουβιαρης /Кубиар има връзка с разпространението на този ойконим в Кавказ, но съдейки от етимологията на Νεγαβον[αη]ς, далечен семитски произход на Κουβιαρης /Кубиар също не може да се изключи.

Лексемата ζητκοη / zitkoi – първият елемент от словосъчетанието ζητκοηητς ηργουβουλε от Преславския военно-инвентарен надпис [Бешевлиев, В. 1992, с. 200]. Вторият и третият елемент лесно могат да се идентифицират с добре познатата прабългарска титла ičirguboila. Първият елемент обаче остава неясен. Окончанието -oi би могло да бъде резултат от лабиализация на разгледания по-горе суфикс -au. В този случай ζητκοη би следвало да бъде име – близки аналози могат да се открият в средноперсийски – zādag [z]tk‘ 1M z]dg, N zada] ‘роден, дете’ [MacKenzie, D. 1986, p. 168], в арменски զտիկ / Zatik (Великден, празник), но най-вече в семитското име zdk / šdyk (‘верен, правилен’) засвидетелствано като име в Северна Месопотамия в първите векове след новата ера [Marcato, E. 2018, p. 113]. Собствено лезгинският предлага директен паралел в това отношение – това е лезгинската дума sidq’i явяваща се адаптация на арабското šādīq, която е с общ корен със северномесопотамското име.

Към пласта от семитски имена в старобългарската антропонимия, показващи следи от прабългарска адаптация – най-вече прехода -a>-e, могат да се отнесат Несифе [Попконстантинов, К. 1996, с.105] от арабското женското име Nasifa (‘справедлива’), Семиръ [Попруженко, М. 1928, с. 94] от арабското мъжко име Samir (‘другар, събеседник’) и Бесар(ъ) от арабското мъжко име Basar (‘зрение, видение’)⁷.

Като явление този антропонимен пласт заслужава допълнително внимание и отделно изследване. Тук единствено ще отбележа, че имената с арабска етимология произлизат от народната арабска антропонимия и не включват такива с кораничен произход. Трябва да се подчертае, че този, условно наречен „северномесопотамски“, пласт не се отнася само и единствено до антропонимията. Думи от очевиден семитски произход се срещат в Преславския надпис, в прабългарската титулатура и в старобългарски лексеми от вероятен прабългарски произход. Споделям мнението на Татяна Славова за семитския (арабския) произход на прабългарската титла ομηρος от арабското amīr/ āmir [Славова, Т. 2010, с. 103–105]. Ще се спра на още два примера:

⁷ В трудовете на български историци Бесар(ъ) се свързва с румънското владетелско име Басараб, което пък, от своя страна, се извежда от едно хипотетично тюркско-куманско *Басар оба (рода, племето на Басар). Самото Басар се свързва с тюркския глагол basmak – ‘тъпча’ и цялото име се обяснява или като отглаголно причастие на basmak – който ‘тъпче, мачка’ (basar) или като комбинация от тюркското заповедно наклонение bas и формантът -er със значение мъж – т.е. ‘който тъпче мъжете’. Тук няма да навлизам в проблемите, свързани с етимологията на името Басараб, само ще отбележа, че няма никакви причини тюркският глагол basmak или негови производни да се усвоява в среднобългарския чрез прехода a>e. Това добре се вижда и от турската заемка в българския „бастисвам“, която идва от минало свидетелско време на османотурския глагол basmak – напълно идентичен с куманско-кипчакския глагол станал предполагаема основа на Басараб.

Лексемата $\sigma\epsilon\tau\eta\tau$ / *setit*: първият лексикален елемент от композита $\sigma\epsilon\tau\eta\tau$ βαγαηνος / *setit* *bagain* [Бешевлиев, В. 1992, с. 195]. Бешевлиев възприема становището на Притсак, който идентифицира лексемата с гьоктюркската титла *šadarit* [Бешевлиев, В. 1992, с. 195]. Всъщност титлата е тюркска заемка на източноиранската *šatarati* [Çağbayır, Y. 2016, p. 5377]. Отсъствието на сричката -ра- от инлаута на прабългарската лексема прави съмнителна етимологичната връзка между $\sigma\epsilon\tau\eta\tau$ и *šadarit*/ *šatarati*. Според мен става въпрос за заимстване от множествената форма на арабската титла *sayyid* – *sāda(h)* / *sadat*, която в предислямската епоха се употребява в значение ‘господар, вожд’.

Старобългарската лексема хрѣзанъ / *hrūzan* – камшик [Старобългарски речник, 2009, с. 1154]. Единственият семантичен и фонетичен аналог на старобългарската лексема предлага езикът на мандаите – арамеоезична религиозна общност, населяваща Месопотамия от периода на Късната античност. В нейните писмени паметници е засвидетелствана думата *ħarzana* – ‘биволски камшик’. Думата е засвидетелствана и в източните сиро-арамейски диалекти [Drower E., Macuch R. 1963, p. 127], което прави съмнително заимстването ѝ при миграциите на сироезично население към Балканите през Ранното средновековие, което идва от западната част на сирийските земи. Друг възможен език посредник при заимстването ѝ в старобългарския остава прабългарският. Окончанието -ан дава основание да се мисли за ранно заимстване от персийски (в мн. ч.), но отсъствието на думата в речника на средноперсийския прави тази хипотеза несигурна, а и авторите на речника на езика на мандаите не дават данни за заимстване от персийския.

Титли и лексеми от прабългарски произход:

По-голямата част от титлите са сложни композити от два или три елемента, които показват типични (прото)лезгински словообразователни модели. Поради ограниченията в обема на статията те ще бъдат разгледани в отделен материал, а в настоящия ще се спра само на два примера.

Титлата $\kappa\alpha\upsilon\chi\alpha\nu\omicron\varsigma$ / *kavhan* – засвидетелствана в множество извори, в т.ч. и в прабългарската епиграфика [Бешевлиев, В. 1992, с. 136–151, 225]. Паралелни фонетични форми са $\kappa\alpha\upsilon\kappa\alpha\nu\omicron\varsigma$ / *kavkan*, $\kappa\omicron\lambda\chi\acute{\alpha}\nu\omicron\varsigma$ / *korhan* [Бешевлиев, В. 1992, с. 67–68]. Досега са правени опити за сближаване на титлата с гьоктюркското име и титла *Qaraγan* [Бешевлиев, В. 1992, с. 67–68], чието значение е неясно [Древнотюркский словарь, 1969, с. 420]. Прабългарската титла има много близки аналози в лезгински и в табасарански, където думите *kawxa*, *kavxa*, *kaxa* се използват в значение на ‘кмет, старейшина, селски вожд’ [Талибов, В., Гаджиев, М. 1966, с. 91; Генко, А. 2005, с. 81]. Единствената фонетична разлика между прабългарската титла и лезгинските и табасаранските примери е синкопата на -n в края на думите. Отпадането на -n в срички от типа *Vn/VnC* (т. е. гласна + n; гласна + n + съгласна) е добре известно явление в собствено лезгинския [Haspelmith, M. 1993, p. 35]. Най-вероятно титлата *kavhan* е ранна лезгинска адаптация на средноперсийската дума *kahwan* – ‘стар’ [Mackenzie, D. 1986, p. 48].

Лексемата Τζίκας – може да се транскрибира като *Tsika* (Цика) или *Čika* (Чика) – според Теофан Изповедник това е название на местност или област в земята на „дунавските прабългари“ през VIII в. [Theophanis Confessoris, 1960, с. 272]. Във фонетично отношение топонимът или хоронимът е идентичен със собствено лезгинската дума *čka* – от по-старата форма *čika* – ‘място’, но също така и ‘местност’. Често се явява като втори компонент в словосъчетания от типа на *къалин чка* – ‘горски гъсталак’ [Услар, П. 1896, с. 588; Талибов, В., Гаджиев, М. с. 254; Haspelmith, M. 1993, p. 36]. Възможно е Теофан Изповедник да е записал Τζίκας от някакъв топоним, в който думата е влизала като втори елемент, или просто да е записал общото название за местност. Не може да се изключи и възможността „ Τζίκας “ да отразява някакво административно понятие⁸.

⁸ Не е задължително прабългарската глоса да отговаря точно като семантика на съвременната лезгинска дума. Тя би могла да означава и област, район. Например западнославянските съответствия на българската дума *място* – полското *miasto* и чешкото *město*, означават град.

Въз основа на езковия анализ на съхранените остатъци от антропонимията (лични и кланови имена) на „дунавските прабългари“, както и на запазени в изворите глоси има достатъчно основание езикът им или по-точно клановите езици на „дунавските прабългари“ да бъдат причислени към групата на лезгинските езици от севернокавказкото или накх-дагестанското езиково семейство. Самите „прабългари“ най-вероятно са мигрирали от Кавказ части от протолезгински родове, чиято миграция е съвпаднала хронологически с преселението на множество германски, славянски и алтайски общности към Централна Европа, Балканите и Апенините. Миграции от Кавказ към равнините на север от планинския масив са регулярни до първата половина на XIX в., но в по-ново време в тях се включват предимно черкези и чеченци. Що се касае до тюркския пласт в запазения езиков материал, който също ще разгледам в отделен материал, то той е ограничен до няколко антропонима и елементи от титулатурата, несъмнено заемки, които определено насочват към езика на гьок тюрките, а не към -л/-г езиците на т. нар. „българска група“.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Извори / Sources

Бешевлиев, В. 1975 – Веселин Бешевлиев. Първобългарски и късни гръцки и латински надписи. – Археология, 1975, № 1, 15–24. [V. Beshevliev. Parvobalgarski i kasni gratski i latinski nadpisi. – Arheologiya, 1975, № 1, 15–24.] (In Bulgarian)

Бешевлиев, В. 1992 – Веселин Бешевлиев. Първобългарски надписи. София: БАН, 1992. [Veselin Beshevliev. Parvobalgarski nadpisi. Sofia: BAN, 1992.] (In Bulgarian)

Мовсес Каланкатуаци, 1984 – Мовсес Каланкатуаци. История страны Алуанк. Ереван: Институт древних рукописей им. Маштоца – Матенадаран, 1984. URL: <<https://www.vehi.net/istoriya/armenia/kagantv/index.html>> (декември 2022 г.). [Movses Kalankatutsi. Istoriya strany`Aluank. Erevan: Institut drevnih rukopisey im. Mashtotsa–Matenadaran, 1984 – URL: <<https://www.vehi.net/istoriya/armenia/kagantv/index.html>> (December 2022).] (In Russian)

Мовсес Хоренаци, 1990 – Мовсес Хоренаци. История Армении. Москва: Айастан, 1990. – URL: <<http://www.vehi.net/istoriya/armenia/khorenaci/02.html>> (Ноември 2022 г.). [Movses Horenatsiil Istoriya Armenii. Moskva: Ayastan, 1990 – URL: <<http://www.vehi.net/istoriya/armenia/khorenaci/02.html>> (November 2022).] (In Russian)

Программы и пособия, 1927 – Программы и пособия к разработке всесоюзной переписи населения 1926 года. Выпуск VII. Перечень и словарь народностей. Издание ЦСУ Союза СССР. Москва: Типографии М. К. Х. имени Ф. Я. Лаврова, 1927. [Programmy` i posobiya k razrabotke vsesoyuznoy perepisi naselniya 1926 goda. Vy`pusk VII. Perechen` i slovar` narodnostey. Izdanie TSSU Soyuz SSSR. Moskva: Tipografii M. K. H. imeni F. Ya. Lavrova, 1927.] (In Russian)

Agathiae, 1958 – Agathiae. Historiarum libri V. – In: Fontes Graeci Historiae Bulgaricae II. Sofia: BAN, 1958, 179–204.

Constantinus Prophyrogenus, 1964 – Constantinus Prophyrogenus. De ceremoniis aulae Byzantinae – In: Fontes Graeci Historiae Bulgaricae. V. Sofia: BAN, 1964, 220–229.

Menandri, 1958 – Menandri. Excerpta de legationibus. – In: Fontes Graeci Historiae Bulgaricae. II. Sofia: BAN, 1958, 219–256.

Movses Dasxuranci, 1961 – Movses Dasxuranci. The History of the Caucasian Albanians. London: Oriental Series, 1961.

Nicephori patriarchae, 1960 – Nicephori patriarchae. Breviarium, – In: Fontes Graeci Historiae Bulgaricae. III. Sofia: BAN, 1960, 290–306.

Procopii Caesariensis, 1958 – Procopii Caesariensis. Libri de bellis VIII. – In: Fontes Graeci Historiae Bulgaricae. II. Sofia: BAN, 1958, 103–148.

Theophanis Confessoris, 1960 – Theophanis Confessoris. Chronographia. – In: Fontes Graeci Historiae Bulgaricae. III. Sofia: BAN, 1960, 226–289.

Theophylacti Achridensis, 1994 – Theophylacti Achridensis. Vita S. Clementis Achridensis. – In: Fontes Graeci Historiae Bulgaricae. IX. 2. Sofia: BAN, 1994, 10–41.

Zachariah of Mitylene, 1899 – Zachariah of Mitylene. The Syriac Chronicle. London: Methuen & Co, 1899.

Публикации / Publications

Абдулмуталибов, Н. 2012 – Нариман Абдулмуталибов. Лезгинские личные имена. – В: Сводный словарь личных имен народов Северного Кавказа. Москва: Флинта/Наука, 2012, 237–265. [Nariman Abdulmutalibov, Lezginские lichny`e imena. – V: Svodny`y slovar` lichny`h imen narodov Severnogo Kavkaza. Moskva: Flinta / Nauka, 2012, 237–265.] (In Russian)

Агабеков, Ж., Багомедов, М. 2012 – Жафар Агабеков, Муса Багомедов. Табасаранские личные имена. – В: Сводный словарь личных имен народов Северного Кавказа. Москва: Флинта/Наука, 2012, 266–292. [Zhafar Agabekov, Musa Bagomedov. Tabasarnskie lichny`e imena. – V: Svodny`y slovar` lichny`h imen narodov Severnogo Kavkaza. Moskva: Flinta / Nauka, 2012, 266–292.] (In Russian)

Алексеев, М. 1985 – Михаил Алексеев. Вопросы сравнительно-исторической грамматики лезгинских языков. Морфология. Синтаксис. Москва: Наука. [Mihail Alekseev. Voprosy` sravnitel`no-istorièskoy grammatiki lezginских yazy`kov. Morfologiya. Sintaksis. Moskva: Nauka, 1985.] (In Russian)

Ангелова, С. 1982 – Стефка Ангелова, Традиции в старобългарската керамика на Североизточна България (VII–IX в.) – ГСУ–ИФ, 1982, 74, 31–67. [Stefka Angelova, Traditsii v starobalgarskata keramika na Severoiztochna Balgariya (VII–IX v.) – GSU–IF, 1982, 74, 31–67.] (In Bulgarian)

Ашмарин, Н. 1902 – Николай Ашмарин. Болгары и Чуваши. Казань: ТЛИУ, 1902. [Nikolay Ashmarin. Bolgary` i Chuvashi. Kazan` : TLIU, 1902.] (In Russian)

Багомедов, М. 2012 – Муса Багомедов. Даргинские личные имена. – В: Сводный словарь личных имен народов Северного Кавказа. Москва: Флинта/Наука, 2012, 196–208. [Musa Bagomedov. Darginskie lichny`e imena. – V: Svodny`y slovar` lichny`h imen narodov Severnogo Kavkaza. Moskva: Flinta/Nauka, 2012, 196–208.] (In Russian)

Ваклинов, С. 1977 – Станчо Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VI–XI век. София: Наука и изкуство, 1977. [Stancho Vaklinov. Formirane na starobalgarskata kultura VI–XI vek. Sofia: Nauka i izkustvo, 1977.] (In Bulgarian)

Георгиев, В., Гълъбов, И., Заимов, Й., Илчев, С. 1971 – Владимир Георгиев, Иван Гълъбов, Йордан Заимов, Стефан Илчев. Български етимологичен речник (А–З). София: БАН, 1971. [Vladimir Georgiev, Ivan Galabov, Yordan Zaimov, Stefan Ilchev. Balgarski etimologichen rechnik (A–Z). Sofia: BAN, 1971.] (In Bulgarian)

Георгиев, В., Дуриданов, И. 2012 – Владимир Георгиев, Иван Дуриданов. Български етимологичен речник (минго₂ – падам), София: БАН, 2012. [Vladimir Georgiev, Ivan Durdidanov, Balgarski etimologichen rechnik (mingo₂–padam), Sofia: BAN, 2012.] (In Bulgarian)

Генко, А. 2005 – Анатолий Генко. Табасаранско-русский словарь. Москва: Academia, 2005. [Anatoliy Genko. Tabasarano-russkiy slovar` Moskva: Akademia, 2005.] (In Russian)

Голийски, П. 2006 – Петър Голийски. Българите в Кавказ и в Армения (II–X век). София: Тангра ТанНакРа И. К., 2006. [Petar Goliyski. Balgarite v Kavkaz i v Armeniya. Sofia: Tangra TanNakRa I. K., 2006.] (In Bulgarian)

Голийски, П. 2015 – Петър Голийски. Абхазо-български средновековни антропонимични паралели. – В: Годишник на департамент „Германистика и романистика“. Том 1. Юбилейно издание в чест на 70-та годишнина на доц. д-р. Анушка Леви. София: Издателство на Нов български университет, 2015, 179–190. [P. Goliyski. Abhazo-balgarski srednovekovni antroponimichni paraleli. – V: Godishnik na department “Germanistika i romanistika”. Tom 1. Yubileyno izdanie v chest na 70-ta godishnina na dots. d-r. Anushka Levi. Sofia: Izdatelstvo na Nov balgarski universitet, 2015, 179–190.] (In Bulgarian)

Гукасян, В. 1968 – Ворошил Гукасян. Удинские слова в „Истории Албан“. – Известия Академии наук Азербайджанской ССР № 1, Серия литературы, языка и искусства, 1968, 53–61. [Voroshil Gukasyan. Udinskie slova v “Istorii Alban. – Izvestiya Akademii Nauk Azerbaydzhanskoй SSR №1, Seria literatury`, yazy`ka i iskusstva, 1968, 53–61.] (In Russian)

Гусейнов, Г.-Р. 2012 – Гарун-Рашид Гусейнов. Вайнахские личные имена. – В: Сводный словарь личных имен народов Северного Кавказа. Москва: Флинта/Наука, 2012, 133–144. [Garun-Rashid Guseynov. Vaynahskie lichny`e imena. – V: Svodny`y slovar` lichny`h imen narodov Severnogo Kavkaza. Moskva: Flinta/Nauka, 2012, 133–144.] (In Russian)

Древнотюркский словарь. 1969 – Древнотюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969. [Drevnotyrkskiy slovar`. Leningrad: Nauka, 1969.] (In Russian)

Дыбо, А. 2010 – Анна Дыбо. Вокализм раннетюркских заимствований в венгерском. – *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*, 2010, 32, 71–120. [Anna Dy`bo. Vokalizm rannotyurkskih zaimstvovaniy v vengerskom. – *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*, 2010, 32, 71–120.] (In Russian)

Дыбо, А. 2021 – Анна Дыбо. Булгарские заимствования в славянских языках: особенности вокализма. – *Русин*, 2021, 66, 183–206. [Anna Dy`bo, Bulgarskie zaimstvovaniya v slavyanskih yazy`kah: osobennosti vokalizm. – *Rusin*, 2021, 66, 183–206.] (In Russian)

Емельянов, В. 2017 – Владимир Емельянов. Неопубликованные работы В. К. Шилейко. – *Письменные памятники Востока*, 2017, 14, № 4, вып. 31, 89–110. [Vladimir Emel`yanov. Neopublikovanny`e raboty` V. K. Shileyko. – *Pismenny`e pamyatniki Vostoka*, 2017, 14, № 4, vy`p 31, 89–110.] (In Russian)

Златарски, В. 1970 – История на българската държава през Средните векове. Том 1. Част 1. София: Наука и изкуство, 1970. [Vasil Zlatarski. Istoria na balgarskata darzhava prez Srednite vekove. Tom 1. Chast 1. Sofia: Nauka i izkustvo, 1970.] (In Bulgarian)

Ибрагимов, Г. 1999 – Гарун Ибрагимов. К вопросу общности названий восточнокавказских народов. – В: *Типология и теория языка. От описания к объяснению. К 60-летию А. Е. Кибрика*. Москва: Языки русской культуры, 1999, 458–461. [G. Ibragimov. K voprosu obshtnosti nazvanij vostochnokavkazskih narodov. – V: *Tipologiya i teoriya yazy`ka. Ot opisaniya k obayasnenuyu. K 60-letiyu A. E. Kibrika*. Moskva: Yazy`ki russkoj kul`tury`, 1999, 458–461.] (In Russian)

Лаврова, Л. 1966 – Леонида Лаврова. Эпиграфические памятники Северного Кавказа на арабском, персидском и турецком языках. Надписи X–XVII вв. Москва: Наука, 1966. [Leonida Lavrova. Épigrafigicheskie pamyatniki Severnogo Kavkaza na arabskom, persidskom i turtskom yazy`kah. Nadpisi X–XVII vv. Moskva: Nauka, 1966.] (In Russian)

Левитская, Л. 2014 – Лея Левитская. Историческая фонетика чувашского языка. Чебоксары: ЧГИГН, 2014. [Leya Levitskaya. Istoricheskaya fonetika chuvashskogo yazy`ka. Cheboksary`: ChGIGN, 2014.] (In Russian)

Левитская, Л., Благова, Г., Дыбо, А., Насилов, Д., Поцелуевский, Е. 2003 – Лея Левитская, Галина Благова, Анна Дыбо, Дмитрий Насилов, Евгений Поцелуевский. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы ,Л', ,М', ,Н', ,П', ,С'. Москва: Восточная литература, 2003. [Leya Levitskaya, Galina Blagova, Anna Dy`bo, Dmitriy Nasilov, Evgeniy Potseluevsiy. Étimologicheskij slovar` tyurkskih yazy`kov: Obshtetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy` na bukvy` «L», «M», «N», «P», «S». Moskva: Vostochnaya literature, 2003.] (In Russian)

Левитская Л., Дыбо, А., Рассадин, В. 1997 – Лея Левитская, Анна Дыбо, Валентин Рассадин. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы ,К', ,К'. Москва: Языки русской культуры, 1997. [Leya Levitskaya, Anna Dy`bo, A., Valentin Rassadin, Étimologicheskij slovar` tyurkskih yazy`kov: Obshtetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy` na bukvy` «K», «K». Moskva: Vostochnaya literatura, 1997.] (In Russian)

Левитская Л., Дыбо, А., Рассадин, В. 2000 – Лея Левитская, Анна Дыбо, Валентин Рассадин. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву ,К'. Москва: Восточная литература, 2000. [Leya Levitskaya, Anna Dy`bo, A., Valentin Rassadin, Étimologicheskij slovar` tyurkskih yazy`kov: Obshtetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy` na bukvy` «K». Moskva: Vostochnaya literatura, 2000.] (In Russian)

Магомедов, М., Магомедов, М. 2012 – Муса Магомедов, Магомед Магомедов. Аварские личные имена. – В: *Сводный словарь личных имен народов Северного Кавказа*. Москва: Флинта/Наука, 2012, 160–195. [Musa Magomedov, Magomed Magomedov. Avarskie lichny`e imena. – V: *Svodny`y slovar` lichny`h imen narodov Severnogo Kavkaza*. Moskva: Flinta/Nauka, 2012, 160–195.] (In Russian)

Москов, М. 1988 – Моско Москов. Именник на българските ханове. София: Държавно издателство „Д-р. Петър Берон“, 1988. [Mosko Moskov. Imennik na balgarskite hanove. Sofia: Darzhavno izdatelstvo “D-r. Petar Beron”, 1988.] (In Bulgarian)

Мудрак, О. 2005 – Олег Мудрак. Заметки о языке и культуре дунайских болгар – В: *Orientalia et Classica. Труды Института восточных культур и античности VI. Аспекты компаративистики*, 2005, № 1, 83–106. [Oleg Mudrak. Zametki o yazy`ke i kul`ture dunayskih bulgar [Notes About the Language and Culture of the Danube Bulgars. – V: *Orientalia et Classica. Trudy` Instituta vostochny`h kul`tur i antichnosti VI. Aspekty` komparativistiki* 2005, № 1, 83–106.] (In Russian)

Овчаров, Д. 2010 – Димитър Овчаров. Художествената керамика в българските земи. София: Български бестселър, 2010. [Dimitar Ovcharov. Hudozhestvenata keramika v balgarskite zemi. Sofia: Balgarski bestselar, 2010.] (In Bulgarian)

Попконстантинов, К. 1996 – Казимир Попоконстантинов. Прабългарските имена от манастирите при Мурфатлар и Равна. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 5. Велико Търново, 1996, 101–108. [Kazimir Popkonstantinov. Prabalgarskite imena ot manastirite pri Murfatlar i Ravna – V: Balgarite v Severnoto Prichernomorie. Izsledvaniya i materialii. T. 5. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo, 1996, 101–108.] (In Bulgarian)

Попконстантинов, К. 1993 – Казимир Попоконстантинов. Рунически надписи от средновековна България. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. Велико Търново: Университетско издателство, 1993, 141–162. [Kazimir Popkonstantinov. Runicheski nadpisi ot srednovekovna Bulgariya. – V: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. V chest na pprofesor Veselin Beshevliev. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo, 1993, 141–162.] (In Bulgarian)

Попруженко, М. 1928 – Михаил Попруженко. Синодик царя Борила. Български старини. Книга VIII. София: Държавна печатница, 1928. [Mihail Poprizhenko. Sinodik tsarya Borila. Balgarski starini. Kniga VIII. Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 1928.] (In Bulgarian)

Рамазанов, М. 2014 – Мавлут Рамазанов. Грамматика агульского языка: Научно-нормативное исследование. Махачкала: РАН, 2014. [Mavlut Ramazanov. Grammatika agul'skogo yazy'ka. Nauchno-normativnoe issledovanie. Mahachkala: RAN, 2014.] (In Russian)

Рашев, Р. 2001 – Рашо Рашев. Прабългарите и българското ханство на Дунав. София: Абагар АД, 2001. [Rasho Rashev. Prabalgarite i balgarskoto hanstvo na Dunav. Sofia: Abagar AD, 2001.] (In Bulgarian)

Сафаралиев, Н. 2019 – Низами Сафаралиев. Образование падежей в различных формах существования табасаранского языка. – Мир науки, культуры, образования, 2019, №4 (77), 368–370. [Nizami Safaraliev. Obrazovanie padezhey v razlichny'h formah sushtestvovaniya tabasaranskogo yazy'ka. – Mir nauki, kul'tury, obrazovaniya, 2019, №4 (77), 368–370.] (In Russian)

Севортян, Э. 1974 – Эдмунд Севортян. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. Москва: Наука, 1974. [Édmund Sevrotyan. Étimologicheskii slovar' tyurkskih yazy'kov: Obshtetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy' na glasny'e Moskva: Nauka, 1974.] (In Russian)

Севортян Э., Левитская Л. 1989 – Эдмунд Севортян, Лея Левитская. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы ‚Ж‘, ‚Ж‘, ‚Й‘. Москва: Наука, 1989. [Édmund Sevrotyan, Leya Levitskaya. Étimologicheskii slovar' tyurkskih yazy'kov: Obshtetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy' na bukvy ‚Ж‘, ‚Ж‘, ‚Й‘. Moskva: Nauka, 1989.] (In Russian)

Славова, Т. 2010 – Татьяна Славова. Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. София: ПАМ Пъблишинг Къмпани ООД, 2010. [Tatyana Slavova. Vladetel i administratsiya v rannosrednovekovna Bulgaria. Filologicheski aspekti. Sofia: PAM Publishing Kampani OOD, 2010.] (In Russian)

Смагина, Е. 2011 – Евгения Смагина. Манихейство: по ранним источникам. Москва: Восточная литература РАН, 2011. [Evgeniya Smagina. Maniheystvo: po rannim istochnikam. Moskva: Vostochnaya literature RAN, 2011.] (In Russian)

Старобългарски речник I 1999 – Старобългарски речник I. София: Валентин Траянов, 1999. [Starobalgarski rechnik I. Sofia: Valentin Trayanov, 1999.] (In Bulgarian)

Старобългарски речник II 2009 – Старобългарски речник II. София: Валентин Траянов, 2009. [Starobalgarski rechnik II. Sofia: Valentin Trayanov, 2009.] (In Bulgarian)

Талибов, Б., Гаджиев, М. 1966 – Букар Талибов, Магомед Гаджиев. Лезгинско-русский словарь. Москва: Советская Энциклопедия, 1966. – URL: < <https://www.lezgichal.ru/node/1253>> (Февруари 2023 г.). [Bukar Talibov, Magomed Gadzhiev. M. Lezginsko-russkiy slovar'. Moskva: Sovetskaya Éntsiklopediya, 1966. – URL: < <https://www.lezgichal.ru/node/1253>> (Febryari 2023 g.).] (In Russian)

Тенишев, Э., Аракин, В., Благова, Г., Чеченов, А., Покровская, Л., Ашнин, Ф., Левитская, Л., Юлдашев, А., Баскаков, Н., Кормушин, И., Гаджиева, Н., Мусаев, К. 1988 – Эдхям Тенишев, Владимир Аракин, Галина Благова, Алий Чеченов, Анна Покровская, Фёдор Ашнин, Лея Левитская, Ахнеф Юлдашев, Николвай Баскаков, Игорь Кормушин, Нинель Гаджиева, Кенесбай Мусаев. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва: Наука, 1988. [Édhyam Tenishev, Vladimir Arakin, Galina Blagova, Aliy Chechnov, Anna Pokrovskaya, Fedor Ashnin, Leya Levitskaya, Ahnev Yuldashev, Nikolay Baskakov, Igor' Kormushin, Ninel' Gadvieva, Kenesbay Musaev, Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskih yazy'kov. Morfologiya. Moskva: Nauka, 1988.] (In Russian)

Тенишев, Э., Благова, Г., Грунина, Э., Дыбо, А., Покровская, Л., Ашнин, Ф., Кормушин, И., Левитская, Л., Насилов, Д., Мудрак, О., Мусаев, К., Чеченов, А. 2002 – Эдхям Тенишев, Галина Благова, Эльвира Грунина, Анна Дыбо, Игорь Кормушин, Лея Левитская, Дмитрий Насилов, Олег Мудрак,

Кенесбай Мусаев, Алий Чеченов, Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Региональные реконструкции. Москва: Наука, 2002. [Édhyam Tenishev, Galina Blagova, Él'vira Grunina, Anna Dy'bo, Igor' Kormushin, Leya Levitskaya, Oleg Mudrak, Kenesbay Musaev, Aliy Chechenov, Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskih yazy'kov. Morfologiya. Regional'ny'e rekonstruktssii. Moskva: Nauka, 2002.] (In Russian)

Тенишев, Э., Благова, Г., Добродомов, И., Дыбо, А., Кормушин, И., Левитская, Л., Мудрак, О., Мусаев, К. 2001 – Эдхям Тенишев, Галина Благова, Игорь Добродомов, Анна Дыбо, Игорь Кормушин, Лея Левитская, Олег Мудрак, Кенесбай Мусаев. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. Москва: Наука, 2001. [Édhyam Tenishev, Galina Blagova, Igor' Dobrodomov, Anna Dy'bo, Igor' Kormushin, Leya Levitskaya, Oleg Mudrak, Kenesbay Musaev. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskih yazy'kov. Leksika. Moskva: Nauka, 2001.] (In Russian)

Тенишев, Э., Дыбо, А. 2006 – Эдхям Тенишев, Анна Дыбо. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. Москва: Наука, 2006. [Édhyam Tenishev, Anna Dy'bo. Pratyurksikiy yazy'k-osnova. Kartina mira pratyurkskogo étnosa po dannym yazy'ka. Moskva: Nauka, 2006.] (In Russian)

Услар, П. 1896 – Пётр Услар. Кюринский языкъ. Этнографія Кавказа. Языкознание. VI. Тифлисъ: Изданіе управления Кавказкого учебного округа, 1896. [Petr Uslar. Kyurinskiy yazy'k. Étnografiya Kavkaza. Yazy'koznanie VI. Tiflis: Izdanie upravleniya Kavkazkogo uchebnogo okruga, 1896.] (In Russian)

Услар, П. 1979 – Пётр Услар. Табасаранский языкъ. Этнографія Кавказа. Языкознание. VII. Тбилиси: Мецниереба, 1979. [Petr Uslar. Kyurinskiy yazy'k. Étnografiya Kavkaza. Yazy'koznanie VII. Tbilisi: Meshniereba, 1979.] (In Russian)

Фасмер, М. 1986 – Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка. IV. Москва: Прогресс, 1986. [Maks Fasmer. Étimologicheskii slovar' ruskogo yazy'ka. IV. Moskva: Progres, 1986.] (In Russian)

Федотов, М. 1996 – Михаил Федотов. Этимологический словарь чувашского языка (А–Р) I. Чебоксары: ЧГИГН, 1996. [Mihail Fedotov. Étimologicheskii slovar' chuvashkogo yazy'ka (A–R). I. Cheboksary': ChGIGN, 1996.] (In Russian)

Федотов, М. 1996 – Михаил Федотов. Этимологический словарь чувашского языка (С–Я) II. Чебоксары: ЧГИГН, 1996. [Mihail Fedotov. Étimologicheskii slovar' chuvashkogo yazy'ka (S–YA). II. Cheboksary': ChGIGN, 1996.] (In Russian)

Хакимзянов, Ф. 1992 – Фарид Хакимзянов. Эпиграфические памятники волжских болгар и языковая стратификация в Волжской Булгарии. Автореферат. Алма-Ата: Академия наук Республики Казахстан, 1992. [Farid Hakimzyanov. Épigrafigicheskie pamyatniki volzhskih bulgar i yazy'kovaya stratifikatsiya v Volzhskoy Bulgarii. Avtoreferat. Alma-Ata: Akademiya Nauk Respubliki Kazahstan, 1992.] (In Russian)

Хрисимов, Н. 2013 – Николай Хрисимов. Българската държавност в старата Родина (VII–XI в.): така наречената Черна България. – В: Българска национална история. Т. II. Ред. Пл. Павлов. Велико Търново: Абагар, 2013, 249–296. [Nikolay Hrisimov. Balgarskata darzhavnost v starata Rodina (VII–XI в.): taka narechenata Cherna Balgaria. –V: Balgarska natsionalna istoria. T. II. Red. Pl. Pavlov. Veliko Tarnovo: Abagar, 2013, 249–296.] (In Bulgarian)

Юсупов, Г. 1960 – Гарун Юсупов. Введение в болгаро-татарскую эпиграфику. Москва–Ленинград: Академии наук СССР, 1960. [Garun Yusupov. Vvedenie v bulgaro-tatarskuyu épigrafigiku. Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo akademiy nauk SSSR, 1960.] (In Russian)

Brockelmann, C. 1928 – Carl Brockelmann. Lexicon syriacum. Halle: Niemeyer, 1928.

Drower E., Macuch R. 1963 – Ethel Drower, Rudolf Macuch. A Mandaic Dictionary. Oxford: Clarendon Press, 1963.

Gippert, J., Schulze, W., Aleksidze, Z., Mahé, J. 2009 – Jost Gippert, Wolfgang Schulze, Zaza Aleksidze, Jean-Pierre Mahé. The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai. 2 vols. Antwerpen: Turnhout Brepols, 2009.

Golden, P. 2016 – Peter Golden. The Khazars as “Sons of Abraham” – Хазарский альманах, 2016, 14, 322–348.

Erdal, M. 2007 – Mracel Erdal. The Khazar language. – In: The World of the Khazars New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium. Edited by Peter Golden, Haggai Ben-Shammai, András Roná-Tas. Brill, 2007, 75–108.

Eren, H. 1999 – Hasan Eren. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. Ankara: Bizim Büro, 1999.

Çağbayır, Y. 2016 – Yaşar Çağbayır, Büyük Tırçe Sözlük. Orhun yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı, cilt 8. Istanbul: Birlik Yayınları, 2016.

Drower Ethel. S., Macuch R. 1963 – Ethel Stefana Drower, Rudolf Macuch. A Mandaic Dictionary. Oxford: Clarendon Press, 2016.

Haspelmath, M. 1993 – Martin Haspelmath. A Grammar of Lezgian. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 1993.

Ivanova, K. 1988 – Klimentina Ivanova. Un renseignement nouveau dans un manuscrit bulgare de XIVe siècle au sujet de la résistance du tzar Ivan Šišman contre les Ottomans près de Nicopol – Études balkaniques, 1988, XXIV, 1, 88–93.

Jacobson, R. 1962 – Roman Jacobson. К характеристике евразийского языкового союза. – In: Selected Writings. Vol. 1. Phonological Studies, 1962, 144–201.

Lewis, Ch., Short, Ch. 1891 – Charlton Lewis, Charles Short. A new Latin Dictionary. New York, Oxford, 1891.

Mackenzie, D. 1986 – David Mackenzie. A Concise Pahlavi Dictionary. London: Oxford University Press, 1986.

Maenchen-Helfen, O. 1973 – Otto Maenchen-Helfen. The World of the Huns. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1973.

Marcato, E. 2018 – Enrico Marcato. Personal names in the Aramaic inscriptions of Harta. Venezia: Edizioni Ca' Foscari.

Mobili, R. 2010 – Robert Mobili. Удинско-Азербайджанско-Русский словарь. Baku: Leman, 2010.

Muraoka, T. 2005 – Takamitsu Muraoka. Classical Syriac: A Basic Grammar with a Chrestomathy. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2005.

Nikolayev, S., Starostin, S. 1994 – Sergey Nikolaev, Sergey Starostin. A North Caucasian Etymological Dictionary. Moscow: Asterisk, 1994.

Nikolayev, S., Starostin, S. 2005 – Sergey Nikolaev, Sergey Starostin. A North Caucasian Etymology. – URL: <<https://starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?basename=\data\cauc\lezget&root=config&morpho=0>> (April 2023).

Nişanyan, S. 2009 – Sevan Nişanyan. Sözlərin Soyağacı. Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü. URL: <<https://www.nisanyansozluk.com/?s=hakkinda>> (August 2020).

Payne-Smith, J. 1903 – Jessie Payne-Smith, Compendious Syriac Dictionary. London: The University of Oxford, 1903.

Pritsak, O. 1955 – Omelian Pritsak. Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. I. [Ural-Altäische Bibliothek Fortsetzung der “Ungarischen Bibliothek”] Wiesbaden, 1955.

Róna-Tas, A. 1986 – András Róna-Tas. Language and History: Contributions to Comparative Altaistics. Szeged, 1986.

Schulze, W. 2005 – Wolfgang Schulze. Towards a History of Udi. – International Journal of Diachronic Linguistics, 2005, 7, 1–27.

Schulze, W. 2018 – Wolfgang Schulze. Caucasian Albanian and the Question of Language and Ethnicity. – In: Sprachen, Völker und Phantome: Sprach- und kulturwissenschaftliche Studien zur Ethnizität. Edited by Peter-Arnold Mumm. De Gruyter, 2018, 275–312.

Интернет базирани източници / Internet Sources

Влахо-български грамоти 2012 – Cyrillomethodiana. URL: <http://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_193>. (Октомври 2022 г.). [Vlaho-balgarski gramoti. Cyrillomethodiana. URL: <http://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_193> (Oktober, 2022).]

Моллов, Т. 2004 – Тодор Моллов. Чавдар (войвода) между фолклора и историята: (до и след Петко Р. Славейков). – LiterNet (е-списание за литература, критика и хуманитаристика), ISSN 1312-2282, 2004, № 4/53. – URL: <<http://litenet.bg/publish/tmollov/chavdar.htm>> (Януари 2023 г.). [Todor Mollov. Chavdar (voyvoda) mezhdu folklore i istoriata: (do i sled P. R. Slaveykov). – LiterNet (e-spisanie za literature, kritika i humanitaristika), ISSN 1312-2282, 2004, № 4/53. URL: <<http://litenet.bg/publish/tmollov/chavdar.htm>> (January 2023).]